

POSTOJE K IMIGRANTŮM

YANA LEONTIYEVA, MARTIN VÁVRA (EDS.)

POSTOJE K IMIGRANTŮM

YANA LEONTIYEVA, MARTIN VÁVRA (EDS.)

POSTOJE K IMIGRANTŮM

YANA LEONTIYEVA, MARTIN VÁVRA (EDS.)

SOU

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

Sociologický ústav Akademie věd ČR, v.v.i.

Praha 2009

Práci recenzovali:

PhDr. František Kalvas, Ph.D.

Ing. Miroslava Rákoczyová, Ph.D.

Editoři:

Yana Leontiyeva

Martin Vávra

Autorský kolektiv:

Barbora Staňková

Tomáš Čížek

Yana Leontiyeva

Martin Vávra

Tato publikace byla vytvořena v rámci projektu INGO (č. grantu MŠMT-LA09010) podpořeného Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy. Publikace byla vydána rovněž za podpory Výzkumného záměru Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., „Sociologická analýza dlouhodobých sociálních procesů v české společnosti v kontextu evropských integračních politik, rozvoje znalostní společnosti, lidského, sociálního a kulturního kapitálu“, č. AV0Z70280505.

Obsah

Úvod	9
1. V kostce o migraci v ČR	11
Yana Leontiyeva	
1.1. Dnešní imigrace v číslech	11
1.2. Národnostní menšiny	14
1.3. Postoje k cizincům a menšinám ve světle předchozích výzkumů	16
2. Postoje k cizincům - získávání dat a jejich interpretace	17
Martin Vávra	
2.1. Postoj	18
2.1.1. Kritiky měření postojů (nejen) k cizincům	19
2.1.2. Odmítnutí klasického konceptu postoje	24
2.2. Předsudek a stereotyp	26
2.3. Xenofobie a rasismus	28
2.4. Diskriminace	29
2.5. Tolerance	30
2.6. Nástroje měření postojů v dotazníkových šetřeních	31
2.6.1. Likertova škála	31
2.6.2. Guttmanova škála	32
2.6.3. Sémantický diferenciál	33
2.7. Závěry	34
3. Postoje k cizincům na trhu práce	35
Tomáš Čížek	
3.1. Otázky ohledně zaměstnávání cizinců v datech IVVM a CVVM	36
3.2. Druhý evropský srovnávací výzkum možných účinků populační politiky (PPA2)	46
3.3. Mezinárodní výzkumy ESS a ISSP	48
3.4. Vztah ostatních proměnných k vnímání cizinců na trhu práce	52
3.5. Závěr	52
4. Postoje k národnostem a etnikům	55
Martin Vávra	
4.1. Historie výzkumů postojů k národnostem	55
4.2. Postoje české veřejnosti k různým národům a národnostem	56
4.3. Výzkumy sympatií k národnostem žijícím na území ČR	65
4.4. Důvěra k lidem v jiných zemích	69
4.5. S čím postoje k národnostem souvisejí	72
4.6. Závěry	73
5. Postoje k multikulturalismu a kulturnímu přizpůsobení cizinců	75
Martin Vávra, Yana Leontiyeva	
5.1. Teorie multikulturalismu	75
5.2. Postoje k multikulturnímu soužití a kulturnímu přizpůsobení cizinců	78
5.3. Postoje k multikulturnímu soužití v mezinárodním srovnání	85
5.4. Závěry	88

6. Postoje k dopadům imigrace na společnost a sebereflexe tolerantnosti Yana Leontiyeva	89
6.1. Přistěhovalci jako problém v místě bydliště a v rámci celé společnosti	89
6.2. Přínosy a negativní dopady migrace	91
6.3. Postoje k dopadům imigrace v porovnání s ostatními evropskými zeměmi	93
6.4. Závěrem o vnímání sebe jako tolerantního národa	99
Závěr	101
Příloha 1: Použité výzkumy a datové zdroje Barbora Staňková	103
Příloha 2: Seznam literatury a relevantních zdrojů	110
Shrnutí	116
Summary	118
O autorech	120

Úvod

Tato práce je věnována velmi aktuálnímu tématu - postojům české veřejnosti k cizincům, imigrantům, cizím národům a lidem jiných národností žijícím v této zemi.¹ Proč jsme zvolili právě toto téma? Odpověď je poměrně jednoduchá. Podíl imigrantů v České republice je sice stále ještě pod průměrem „západních zemí“, ale od roku 1989 velmi intenzivně narůstá. Nezdá se, že by se tento rostoucí trend měl v nějaké krátko- či střednědobé perspektivě změnit. Naopak vše nasvědčuje tomu, že nárůst přeshraniční migrace a komunikace a z nich vyplývající míšení kultur podle všeho již neodmyslitelně patří k současnému světu a v tomto smyslu je soužití s „jinými“ i naším osudem. Tento fakt sám o sobě ale nijak nezaručuje, že takové soužití bude poklidné. Nejde totiž jen (a možná ani ne v první řadě) o nějaké objektivní podmínky takového soužití (regulace trhu práce a jiné legislativní opatření týkající se pobytu cizinců), ale také o to, jak „domácí“, majoritní obyvatelstvo vnímá tyto cizince. Právě proto je téma postojů vůči imigrantům velmi aktuální (jak pro vědecký výzkum, tak i pro veřejný diskurz), a právě proto je mu věnována tato přehledová publikace.

Kniha, kterou držíte v ruce, je založena na sekundární analýze dat z kvantitativních reprezentativních sociologických výzkumů - jednak těch omezených na Českou republiku, ale také z výzkumů mezinárodních. Charakter této knihy těsně souvisí s odborným zaměřením autorského kolektivu. Všichni autoři totiž pochází z týmu Sociologického datového archivu² (SDA) a náplní jejich práce je kromě jiného management a archivace dat ze sociologických šetření a v neposlední řadě podpora jejich sekundárního využití. Vzhledem k enormním nákladům na provedení sociologického reprezentativního šetření pro celou českou společnost a také vzhledem k tomu, že výzkumné týmy, které tyto výzkumy provádějí, dokáží většinou samy využít jen malou část informace, která je ve výzkumech obsažena, je sekundární analýza již existujících dat téměř ideální cestou. Pro snadnější přístup k datům slouží datový server Nesstar provozovaný SDA. V Nesstaru (<http://nesstar.soc.cas.cz/webview/>) lze najít, analyzovat a také z něj stáhnout většinu datových souborů, s kterými pracujeme v této knize.³

Cílem následujícího textu je poskytnout čtenářům, ať už z akademické obce, nebo mimo ni, základní komentované informace o postojích české veřejnosti k cizincům. Autoři se pokouší o explorační popis, podání obecnější představy o české společnosti ve smyslu postojů k migrantům, lidem jiných národností, k zaměstnávání cizinců a k dopadům imigrace. Jde o základní „prozkoumání terénu“, čtenář zde tedy nenajde sofistikované statistické ani teoretické modely. Abychom dosáhli co nejširšího záběru, použili jsme data z mezinárodních výzkumů International Social Survey Programme (ISSP), European Social Survey (ESS) a Population Policy Acceptance Study (PPA), a také z výzkumů Centra pro výzkum veřejného mínění (CVVM) a jeho předchůdce Institutu pro výzkum veřejného mínění (IVVM).

Co přesně v této knize tedy čtenář najde? V části „V kostce o migraci“ její autorka Yana Leontiyeva uvádí do problematiky imigrace a ukazuje, jaké jsou aktuální imigrační trendy v ČR. V kapitole „Postoje k cizincům - získávání dat a jejich interpretace“ Martin Vávra představuje základní definice pro tuto knihu významných pojmů, jako je postoj, předsudek, etnocentrismus

1 Publikace byla vytvořena v rámci projektu INGO (č. grantu MŠMT-LA09010) podpořeného Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy.

2 SDA je oddělením Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i.

3 Mezinárodní datové soubory z výzkumů International Social Survey Programme (ISSP) a dalších jsou dostupné v systému ZACAT (<http://zocat.gesis.org/webview/index.jsp>) provozovaného v rámci GESIS - Leibniz Institute for the Social Science v Kolíně nad Rýnem. Datové soubory a dokumentace z výzkumu European Social Survey (ESS) jsou dostupné na <http://ess.nsd.uib.no/>. Více k datům mohou čtenáři najít v přílohách na konci této knihy.

nebo diskriminace, a poté se věnuje možnostem měření těchto fenoménů v rámci sociologických dotazníkových šetření.

Všechny následující kapitoly jsou věnovány analýze dostupných dat o postojích k imigrantům v ČR. V části „Postoje k zaměstnávání cizinců v ČR“ se Tomáš Čížek zabývá tím, jak česká společnost hodnotí cizince na našem trhu práce. Jsou potřební? Berou nám práci? Pracují lépe nebo hůře než „my“? A liší se nějak postoje ke „gastarbeiterům“ z Východu a Západu? To jsou hlavní otázky, na které se zde hledá odpověď. V části „Postoje k národnostem a etnikům“ Martin Vávra ukazuje, jak respondenti sympatizují s různými národnostmi a jak jednotlivým národnostem důvěřují. V následující kapitole „Postoje k multikulturalismu a kulturnímu přizpůsobení cizinců“ se Martin Vávra a Yana Leontiyeva snaží odpovědět na otázku, zda jsou obyvatelé ČR nakloněni spíše multikulturnímu soužití, či plné asimilaci cizinců, a také co pro respondenty definuje „češství“. V poslední analytické kapitole „Postoje k dopadům imigrace na společnost a sebereflexe tolerantnosti“ Yana Leontiyeva rozebírá to, jak česká populace problematizuje fenomén přistěhovalectví, jak vnímá přínosy a negativní dopady imigrace na jejich zemi a nakonec jak hodnotí sama sebe ve smyslu snášenlivosti vůči cizincům. Nejdůležitější zjištění jsou shrnuté v závěru publikace.

Údaje o postojích k imigrantům za Českou republiku jsou doplněné mezinárodním srovnáním, které dovoluje nahlédnout na postoje české veřejnosti v evropském kontextu. Jaká data byla použita, je uvedeno vždy u jednotlivých analýz a souhrnné informace o všech výzkumech zde použitých mohou čtenáři najít v příloze knihy, jejíž autorkou je Barbora Staňková. Příloha rovněž obsahuje bližší informace o specifickém systému, který usnadňuje práci s primárními daty z výzkumu.

1. V kostce o migraci v ČR

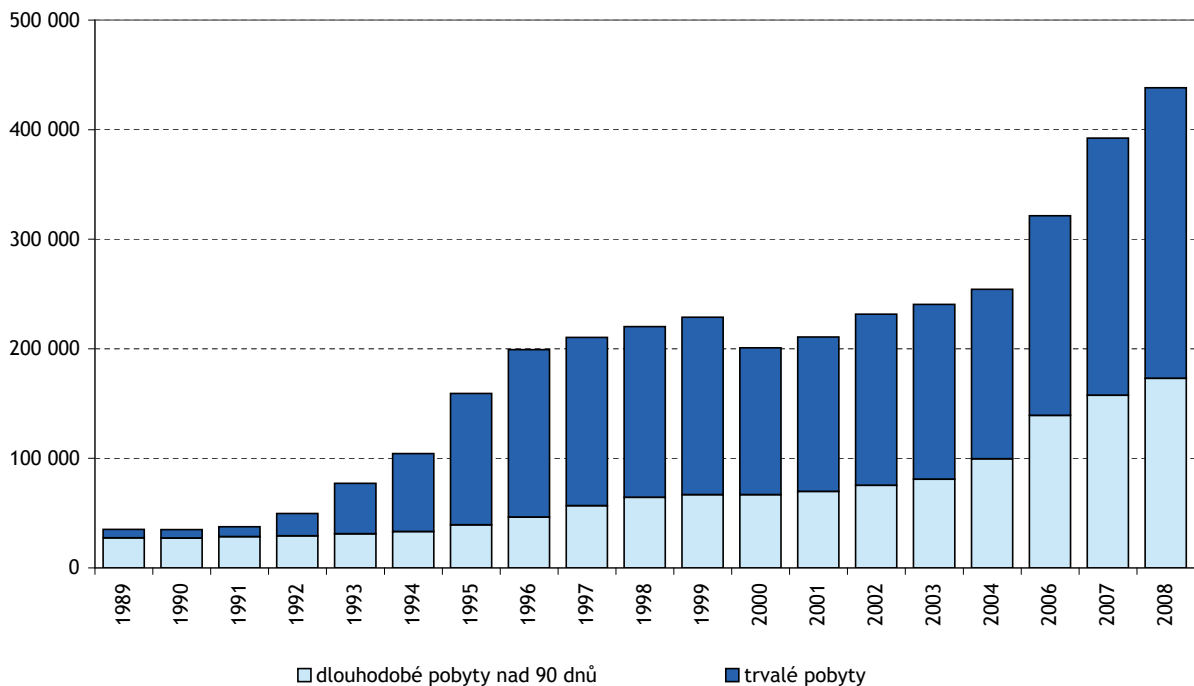
Yana Leontiyeva

1.1. Dnešní imigrace v číslech

Masová imigrace je dnes v ČR poměrně novým fenoménem, po roce 1989 a po pádu politických režimů totalitárních států počet nově přicházejících migrantů neustále roste. Cizinci řeší odchodem z mateřské země do ČR nejčastěji svou nepříznivou finanční situaci, reagují na nestabilní politický systém nebo nedostatek sociálních jistot. Zatímco na konci osmdesátých let v tehdejší Československu oficiálně pobývalo kolem 30 000 cizích státních příslušníků, pohyboval se již v polovině devadesátých let jejich počet okolo 100 000. Podle statistik OECD Česká republika již několik let patří k zemím s největším průměrným meziročním nárůstem zahraniční populace [International Migration Outlook 2009]. Oficiální statistiky ohledně populace s migračním původem se v ČR zatím omezují na statistiky týkající se v této zemi legálně pobývajících a registrovaných cizích státních příslušníků a také na údaje o českých občanech, kteří se v národním censu přihlásili k jiné národnosti.

Mezi cizince řadí český zákon všechny imigranty, kteří dlouhodobě či krátkodobě pobývají na území ČR, avšak nemají české občanství. Tak například, oficiální statistiky v roce 1994 uvádějí kolem 104 tisíc zaevidovaných cizinců, zatímco o patnáct let později je tento počet téměř pětinasobný (Český statistický úřad 2009). Dnes cizinci tvoří přibližně 4 % celkové populace ČR. Ke konci července letošního roku v České republice dlouhodobě pobývalo 439 762 cizích státních příslušníků, z toho čtvrtina (176 508 osob) vlastnila povolení k trvalému pobytu, které dává cizincům práva srovnatelná s domácím obyvatelstvem. K tomuto datu byli nejvíce zastoupeni Ukrajinci (cca 134 tis.), Slováci (cca 77 tis.), Vietnamci (cca 61 tis.), Rusové (cca 29 tis.) a Poláci (cca 21 tis.). Cizinci ze zemí Evropské unie v současné době tvoří 33 % celkové populace cizinců. Ke stejnému datu Odbor azylové a migrační politiky MV ČR zaregistroval o něco více než 2 tisíce cizinců s platným azylem. Většina těchto azylantů původně měla ruské, běloruské nebo afgánské občanství, kolem 40 % z nich jsou ženy. Počet nových žadatelů o azyl v posledních letech klesá: tak například v roce 2007 bylo 1878 nových žadatelů, což je přibližně o polovinu méně než v roce 2006 a dokonce desetkrát méně než v roce 2001 (Český statistický úřad 2009).

Graf 1.1. Vývoj počtu imigrantů na území ČR od roku 1989

Zdroj: Český statistický úřad (ČSÚ - <http://www.czso.cz>), 2009.

Většina (67 %) oficiálně registrovaných cizinců pochází ze zemí mimo EU. Typ pobytu migrantů se výrazně liší v závislosti na jejich zemi původu. Tak například větší část cizinců s vietnamským občanstvím (kolem 70 %) vlastní povolení k trvalému pobytu a naopak většina migrantů z Ukrajiny (kolem 75 %) pobývá v zemi na základě povolení k dlouhodobému pobytu. Reálný dopad nedávných legislativních změn, které dávají migrantům ze třetích zemí právní nárok požádat o povolení k trvalému pobytu po pěti (na místo někdejších deseti) letech, bude zřejmě evidentní již za několik let a možná přinese překvapivé zjištění ohledně perspektivy usazení pracovních migrantů z východoevropských zemí, kteří byli donedávna považováni za mobilní cirkulační pracovní sílu bez výrazného zájmu o to, zůstat v této zemi na delší dobu nebo natrvalo.

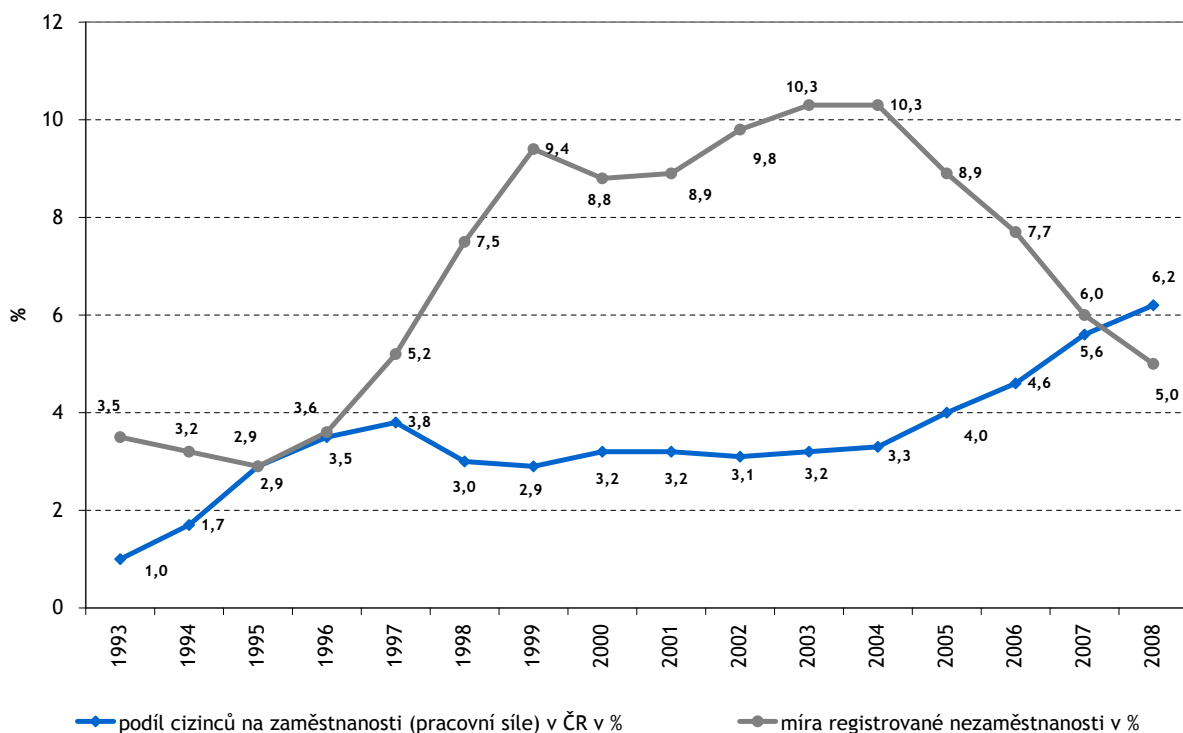
Zajímavým údajem vztahujícím se k pobytu cizinců na území ČR je věková struktura. Věková struktura cizinců se výrazně liší od věkové struktury občanů ČR. Podle Sčítání z roku 2001 byl úhrnný věkový průměr české populace kolem 39 let (37 let pro muže a 40 let pro ženy). Podle oficiálních údajů ke konci roku 2008 se více než polovina registrovaných cizinců nacházela ve věkovém rozmezí 20 až 39 let (ČSÚ 2009). Sama hlavní motivace najít si práci je předpokladem pro to, že většina cizinců jsou muži v produktivním věku.

Šest z deseti dnešních migrantů jsou muži. Podíl žen mezi cizinci byl v uplynulé dekádě poměrně stabilní (kolem 40 %). Ovšem podíl žen v jednotlivých skupinách cizinců se výrazně liší. Obecněji řečeno žen je méně mezi migranty, kteří nemají trvalý pobyt, a také mezi cizinci, kteří jsou často označováni jako dočasná pracovní síla (buď manuální a nekvalifikovaná, nebo naopak vysoce kvalifikovaná). Kupříkladu ke konci roku 2007 ženy představovaly kolem 53 % občanů Ruska, 40 % občanů Ukrajiny, 41 % občanů Vietnamu, 38 % občanů USA a jen 19 % občanů Německa. Ke stejnému datu ženy

představovaly 47 % držitelů trvalého pobytu, ale jen 33 % cizinců s některým z dlouhodobých pobytů a 38 % cizinců s vízem do 90 dnů. Celkem tradičně ženy cizinky častěji než muži cizinci přichází do ČR za účelem sloučení rodiny. I když se v českém kontextu zdá, že ženy prozatím méně často hrají roli živitelek, tento trend se pomalu mění a v některých skupinách cizinců, například mezi ekonomickými migranty z Mongolska, je již dnes více než polovina žen.

Výrazný ekonomický růst, který se v tuzemsku odehrál po roce 2000, byl spojen se zvýšenou poptávkou po zahraniční pracovní síle. Naprostá většina oficiálně registrovaných cizinců je zapojena do nějakého typu ekonomické aktivity: ke konci roku 2008 podíl oficiálně registrovaných cizinců v postavení zaměstnanců nebo samostatně výdělečně činných dosáhl 83 % (ČSÚ 2009). Zatímco pro migrace z Afriky a z Ameriky větší roli dosud hrají rodinné a příbuzenské vazby, z evropských zemí do ČR směřuje převážně ekonomická migrace. Tuzemští odborníci se shodují v tom, že zahraniční zaměstnanost významně ovlivňuje ekonomický vývoj a celkovou situaci na pracovním trhu. Ovšem jak ukazuje graf 1.2., zvyšující se počet ekonomicky aktivních cizinců neohrožuje zaměstnávání domácí populace.

Graf 1.2. Vývoj na trhu práce v ČR (1993-2008)

Zdroj: [Horáková 2008].

Podíl migrantů na pracovní síle v ČR v roce 2008 dosáhl 6,4 %, v celorepublikovém měřítku a v některých regionech byl dokonce i vyšší: v Praze se cizinci podílejí na celkové zaměstnanosti 15,2 %, v Brně - 11,4 %, v Mladé Boleslavi - 17,1 % a například v Plzni - 16,3 % [Horáková 2008].

Podle oficiálních statistik jsou cizinci zaměstnáni především v manuálních profesích ve zpracovatelském průmyslu (36 %) a ve stavebnictví (24 %), přičemž polovina těchto lidí vykonává

pomocné a nekvalifikované práce, obsluhuje stroje a zařízení, další třetina je uplatněna jako řemeslníci, výrobci či opraváři a provozní pracovníci ve službách a obchodu. Jedná se především o pracovní místa na tzv. sekundárním trhu práce s nízkou kvalitou pracovních míst a s vysokými požadavky časové flexibility. Tato zaměstnání jsou obsazena především pracovními migranty ze třetích zemí, ale také i z některých nových členských zemí EU. Některá odvětví se stávají v průběhu času více specifickými pro imigranty určitého původu. Tak například Ukrajinci a Moldavané jsou nejčastěji zaměstnání ve stavebnictví, zatímco Slováci, Vietnamci, Poláci, Mongolové a Bulhaři směřují nejčastěji do zpracovatelského průmyslu (ČSÚ 2009). Kvůli větší závislosti na zaměstnavateli (od povolení k práci se odvíjí i povolení k pobytu) jsou zaměstnání cizinci mnohem častěji vystaveni pracovním rizikům, jsou ochotnější brát přesčasy a pracovat za menší mzdu [Vyhlídal, Rákoczyová, Trbola, Kofroň 2008]. Významná část cizinců z chudších zemí je v důsledku závislosti na pololegálních zprostředkovatelích na českém trhu práce v poměrně marginalizovaném postavení.

Kromě cizinců v postavení zaměstnanců je ekonomická aktivita migrantů v ČR tvořena také osobami samostatně výdělečně činnými. Ke konci roku 2008 v ČR pobývalo o něco více než 77 tisíc cizích státních příslušníků za účelem podnikání, z toho čtyři pětiny (54 tisíc) tvořili cizinci ze třetích zemí. Živnostenská oprávnění byla vydávána především v odvětvích jako obchodní činnost a opravy, stavebnictví a činnost v oblasti pronájmu a prodeje nemovitostí. Podnikání v oblasti obchodu bylo po dlouhou dobu naprosto dominantním typem ekonomické aktivity občanů Vietnamu. Ovšem příliv nových pracovníků z Vietnamu byl orientován především na zaměstnanecké pozice, což se promítlo do poklesu podílu podnikatelů mezi občany této země (z 97 % v roce 2006 na 66 % v roce 2008). Větší podíl podnikatelů najdeme také například mezi migranty z Polska, Německa, Ruska, Bulharska, Srbska a Černé Hory. Obchodní činnost, která je zejména ve stavebnictví často provozována v rámci tzv. švarc-systému, je také rozšířená mezi občany Ukrajiny, Slovenska a Moldavska (ČSÚ 2009).

Ačkoliv jak ukazují oficiální statistiky, většina cizinců nevytváří pro majoritní populaci deficit pracovních pozic, jsou často vnímáni jako velmi konkurenční pracovní síla. Pro české zaměstnavatele jsou cizinci již delší dobu velmi výhodnou pracovní silou především v důsledku nižších požadavků na plat, větší ochoty pracovat nad rámec standardní pracovní doby a za mnohem horších pracovních podmínek a někdy i bez řádných pracovních smluv či odvodů na daně. Postojům české veřejnosti k zaměstnávání cizinců je věnována jedna z následujících kapitol. Zde bych na závěr úvodní popisné části ráda zdůraznila, že ve výše popsaných statistikách se odráží jen aktuální stav a vývoj imigrace, kterou se státu podařilo v průběhu let podchytit a registrovat. Oficiální statistiky samozřejmě nezachycují počet cizinců nacházejících se na českém území bez platného povolení k pobytu, jen registrují odhalené případy porušení pobytového režimu (těch ke konci roku 2007 bylo kolem 7,5 tis.). Neoficiální odhady počtu neregistrovaných cizinců se pohybují kolem 300 tisíc osob a podle odborníků počet neregulérních migrantů v posledních letech klesá.

1.2. Národnostní menšiny

Kromě těchto nově přicházejících migrantů v ČR existují tzv. národnostní menšiny, jejichž status je přesně definován zákonem. V sociologii je menšina často definována jako skupina, jejíž příslušníci jsou v nevýhodě oproti členům většinové populace a mají určitý pocit skupinové solidarity [viz např. Giddens 2000: 229]. Přičemž příslušníci takto definovaných menšin mnohdy vnímají sami sebe jako

„vyčleněné“ z většinové společnosti a pocit sounáležitosti může umocňovat obzvláště to, že se stávají terčem předsudků a diskriminace ze strany majority. České zákonodárství hovoří o *národnostní menšině* jako o „společenství občanů České republiky žijících na území současné České republiky, kteří se odlišují od ostatních občanů zpravidla společným etnickým původem, jazykem, kulturou a tradicemi, tvoří početní menšinu obyvatelstva a zároveň projevují vůli být považováni za národnostní menšinu za účelem společného úsilí o zachování a rozvoj vlastní svébytnosti, jazyka a kultury a zároveň za účelem vyjádření a ochrany zájmů jejich společenství, které se historicky utvořilo“ (zákon č. 273/2001 Sb.). Podle této právní definice je příslušníkem národnostní menšiny tedy i občan ČR, který se hlásí k jiné než české národnosti.

Prozatím nejspolehlivějším a nejaktuálnějším zdrojem údajů o národnostních menšinách jsou bohužel již 8 let stará data ze Sčítání lidu, domů a bytů. Podle výsledků sčítání z 1. března 2001 se v ČR přihlásilo k jiné než české, moravské a slezské národnosti celkem 588 931 obyvatel, tj. 5,6 procent populace. Při posuzování těchto dat je třeba zdůraznit, že do zmíněného počtu jsou zahrnuti i cizinci s krátkodobým nebo dlouhodobým pobytem, kteří v daném čase pobývali na území ČR. Zejména se to týká slovenské, ukrajinské a vietnamské menšiny, u nichž, jak ukazuje následující tabulka, sčítání podchytilo nejen autochtonní obyvatelstvo, ale i významnou část cizích státních příslušníků.

Tabulka 1.1. Nejpočetnější národnosti v ČR podle sčítání lidu v roce 2001

Národnost	Zjištěno	z toho	
	v celkové populaci	Občané ČR	Cizí občané
Slovenská	193 190	173 042	20 148
Polská	51 968	39 277	12 691
Německá	39 106	36 087	3 019
Maďarská	14 672	13 078	1 594
Ukrajinská	22 112	5 501	16 611
Ruská	12 369	2 910	94 59
Vietnamská	17 462	721	16 741

Zdroj: ČSÚ, Sčítání lidu, domů a bytů 2001.

Porovnáme-li oficiální údaje o přihlášení se k národnostem z dvou posledních sčítání lidu z let 1991 a 2001, zjistíme, že podíl národnostních menšin v tomto období značně poklesl. Největší úbytek zaznamenali Romové (o 64,3 %), Slováci (38,7 %) a Němci (19,5 %). Naopak poněkud početně posílila chorvatská a vietnamská menšina a o 302,5 % vzrostl podíl ve skupině „ostatní a nezjištěná národnost“. Důvody poklesu počtu národnostních menšin v celostátním sčítání jsou předmětem častých diskusí. Tento pokles může být důsledkem větší integrace společnosti (sídelní rozptýlenost, výběr partnerů jiných národností atd.), nerozlišení významu pojmů národnost a státní občanství, neochoty (případně obavy) přihlásit se k určité národnosti či jednoduše být reakcí části populace na skutečnost, že uvést údaj do kolonky „národnost“ není povinné.

1.3. Postoje k cizincům a menšinám ve světle předchozích výzkumů

O české společnosti se dá mluvit jako o spíše národnostně značně homogenní. Česká veřejnost, která nemá s přistěhovalectvím příliš dlouhou zkušenost, si pochopitelně nemůže nevšimnout zintenzivnění migračních pohybů ve vlastní zemi, a proto otázky imigrace postupně získávají pozornost médií. Bohužel ale, jak ukazuje řada studií, většinou se objevují v negativním kontextu [Nečitelni cizinci 2003].

Ačkoliv přistěhovalectví není prozatím přední politické téma, jeho důležitost v posledních několika letech narůstá. Velké politické strany postupně začínají zakomponovávat do svých programů řešení problémů spojených s imigrací. Někteří vrcholoví politici dokonce využívají citlivost problémů souvisejících se zvyšujícím se počtem přistěhovalců v zemi a aktivně vstupují do veřejných debat na toto téma.

Otázky soužití s národnostními menšinami a migranty jsou v ČR stále aktuálnější. V České republice existuje poměrně velké množství studií mapujících postoje české veřejnosti vůči cizincům [viz Havlík 2007; Chaloupková, Šalamounová 2006; Leontiyeva 2006; Rabušic, Burjanek 2003; Leontiyeva 2003; Wallace 2002; Burjanek 2001; Nedomová, Kostecký 1997; atd.]. Výsledky většiny těchto výzkumů veřejného mínění nejsou pro českou společnou příliš příznivé. Tak například Nedomová a Kostecký [1997] uvádí, že postoje české společnosti k imigraci jsou bezpochyby negativní. Rabušic a Burjanek [2003] dodávají, že česká populace spíše odmítá koncept multikulturalismu, vyžaduje asimilaci cizinců a zároveň si nepřaje, aby stát jejich integraci podporoval. Chaloupková a Šalamounová [2006] rovněž uvádí, že se Češi kloní k názoru, že pro jejich zemi je lepší, když migranti sdílejí české zvyky a tradice a ve svých postojích k přistěhovalcům se obecně blíží spíše ekonomicky slabším evropským zemím.

Výše zmíněné a celá řada dalších zde nejmenovaných studií využívají kvantitativní data z národních a mezinárodních šetření, která se liší jak podle tématu výzkumu, tak i podle metody sběru dat či znění použitých otázek. Postoje veřejnosti vůči národnostním menšinám a cizincům lze zkoumat a analyzovat z různých hledisek. Následující kapitola se snaží o shrnutí problémů spojených s interpretací tohoto poměrně specifického druhu informace, pomocí kterého se množství výzkumníků snaží odpovědět na otázku: Je naše společnost tolerantní vůči imigrantům?

2. Postoje k cizincům - získávání dat a jejich interpretace

Martin Vávra

Hlavní část této publikace je věnována prezentaci výsledků z empirických šetření relevantních z hlediska našeho tématu - postojů k cizincům. Aby ovšem bylo možné tato data interpretovat, data sama o sobě nám nestačí. Čísla nejsou (většinou) samovysvětlující. Potřebujeme ještě minimálně znalost dvou oblastí. První jsou relevantní teorie a koncepty pokrývající naše téma, především předsudek a stereotyp, xenofobie a rasismus a nakonec diskriminace. Druhou pak metodologické možnosti a omezení vztahující se k empirickému výzkumu postojů obecně, i ke zkoumání postojů k cizincům speciálně. I bez těchto znalostí je jistě možné nějak „popisovat čísla“, ale výsledky takového přístupu k interpretaci by byly krajně omezené.

Imigrant v cizí zemi je jednou z emblematických figur moderní doby. Není náhodou, že právě doba, ve které se nesmírně zintenzivnila mobilita, uvolnily se hranice a současně došlo k nástupu nacionalismu nebo vzniku moderních (biologizujících) rasových teorií, dala vzniknout mnoha sociologickým pojednáním o cizincích, integraci a národnostních předsudcích. Pro některé ze sociologů šlo navíc o téma značně osobní. Vezměme si jako příklad Alfreda Schutze a Georga Simmela. Schutz se díky svému útěku před nacismem stal sám emigrantem, a to mu pravděpodobně umožnilo nahlédnout téma hlouběji, než kdyby byl jen nezúčastněným vědcem. Podle Schutze je situace imigranta podobná situaci „žadatele o přijetí do uzavřeného klubu, nastávajícího zetě, který chce být přijat v rodině své budoucí manželky, farmářského synka vstupujícího na univerzitu, obyvatele města, který se usadí ve venkovském prostředí, odvedence, který vstupuje do armády“ [Schutz 1944: 499]. Všichni jsou cizinci v tom smyslu, že se pokoušejí (a musejí se pokoušet) interpretovat kulturní vzorce skupiny, jíž se chtějí stát členy. Pro imigranty, pro „cizince v cizí zemi“, je tato situace vyhocena v tom smyslu, že se týká všech sfér života.

Simmel, na rozdíl od Schutze, nebyl emigrantem, ovšem i jej se problém „cizince“ a předsudků velmi osobně dotýkal. Simmel měl totiž židovské kořeny a díky tomu se ve svém veřejném životě setkával s nepochopením a problémy. Přes podporu sociologů, jako byl například Max Weber, byl Simmel v akademickém světě vždy outsiderem - cizincem ve vlastní zemi. Právě z této zkušenosti, jak upozorňuje Petrussek [1997], vyplývají Simmelovy texty o roli cizince. Simmel chápe cizince strukturalisticky - neexistuje nějaká jeho substantivní definice, neboť cizinec je sociálním typem určeným pozicí ve struktuře společnosti spíše než nějakými svými neměnnými vlastnostmi.⁴ Podle Simmela jde o zvláštní překerní pozici spočívající v kombinaci blízkosti a vzdálenosti, cizinec je člen společnosti (blízkost), ovšem ne tak zcela, je vždy „jiným“ a tato jeho odlišnost je připomínána a udržována (vzdálenost). Cizinec (typicky například obchodník) díky tomu může zastávat role, které by „řádný“ člen společnosti zastávat nemohl. Existuje ovšem i extrémní cizost, u níž jsou „vlastnosti společné na základě něčeho obecnějšího, přesahujícího jednotlivé strany, přímo vyloučeny: typický je zde třeba poměr Řeků vůči barbarům nebo všechny případy, kdy se druhému upírají právě ty obecné vlastnosti, které jsou pocítovány jako v nejvlastnějším smyslu a pouze lidské. Jenom zde v sobě ‚cizinec‘ nemá žádný pozitivní smysl, vztah k němu je ne-vztahem, není tu tím, oč běží, není členem skupiny samé“ [Simmel 1997: 31-32].

⁴ To, že Simmel vypracoval své pojetí cizince v takto strukturalistickém duchu, samozřejmě vyvolalo mnoho kritik. Další výzkumníci zdůrazňovali úlohu diskurzu [Alexander 2004] nebo situačních definic [Goffman 2003]. Přesto Simmelova snaha pojmout toto téma abstraktně a z této pozice vysvětlovat konkrétní historické procesy a události zůstává inspirativní.

Téma cizince, cizosti, a samozřejmě i migrace a etnických předsudků se objevuje i v pozdějších pracích sociologie a sociální teorie. Simmela a Schutze jsme zde ovšem uvedli proto, abychom ukázali několik podstatných věcí. Zaprvé to, že jde o témata podstatná, dotýkající se mnoha jiných společenských fenoménů. Zadruhé pak, že jde o témata, u kterých je obtížné být neutrální - vždy nějak vycházíme z našich zkušeností s cizinci a/nebo nás jako cizinců. Zatřetí pak lze na Simmelovi a Schutzovi ukázat, že naše zkoumání je ovlivněno naší celkovou sociologickou perspektivou. Simmel jakožto strukturalista se soustředil na pozici cizince ve struktuře skupiny. Fenomenolog Schutz oproti tomu kladl důraz na interpretace a významy produkované mezi konkrétními lidmi. Jejich závěry se ovšem nevylučují, jsou spíše komplementární. Pro naši na „tvrdých datech“ založenou práci z toho vyplývá, že na teorii záleží, neboť právě ona vede konstrukci našich výzkumných instrumentů stejně jako interpretace.

V této části rozebírám pět pojmů (respektive skupin pojmů) významných pro interpretaci dat, která zde prezentujeme. První je postoj jakožto zastřešující pojem naší práce, poté se věnuji propojeným pojmům předsudku a stereotypu, pak rozebírám xenofobii a rasismus, následuje diskriminace a nakonec se věnuji toleranci. V závěru stručně rozebírám konkrétní nástroje používané v dotazníkových šetřeních.

2.1. Postoj⁵

Postoj je jedním z nejfrekventovanějších pojmů v (zejména empiricky orientované) sociální psychologii a sociologii.⁶ Od té doby, co byl do sociálních věd v první polovině minulého století uveden (autory jako William Thomas a Florian Znaniecky nebo Luis Thurstone) s tím, že by mělo jít o základní pilíř sociálních věd, se v rámci sociologie velmi rychle rozšířil. Souviselo to i s rozšířením výzkumných metod sociální psychologie (především dotazníkových šetření), které se začaly na měření postojů používat. S frekvencí (a definiční volností) v používání je ovšem spojena i obtížná definovatelnost - pojem je díky němu neostrý a pro potřeby výzkumu je často uchopován v podstatě intuitivně. Postupem času vznikla celá řada definic. Některé z nich byly dobře teoreticky i empiricky podloženy, jiné měly spíše pracovní povahu. Díky této mnohosti by bylo příliš odvážné (a v konečném důsledku marné) pokoušet se vybrat jednu nejlepší definici nebo dokonce na základě definic předchozích sestavit vlastní. Můj cíl je skromnější - pokusím se představit základní třídy definic postoje, tak jak se objevily v psychologii a sociologii v průběhu let.

Nejdříve něco o pokusech postoje přesněji vymezit. V psychologii proběhla takových pokusů celá řada. Podle Hayesové [Hayesová 1998: 95] mezi nejdůležitější patří zejména:

- Fishbein a Aizen: „Postoje jsou naučené predispozice k celkově příznivé nebo nepříznivé reakci na daný objekt, osobu či událost“;
- Osgood, Suci, Tannenbaum: „Postoje jsou predispozice k reakci, které se od jiných stavů připravenosti liší hodnotícím charakterem reakce, ke které predisponují“;
- Kretch, Crutchfield, Ballachey: „Postoje jsou stabilní systémy pozitivního nebo negativního hodnocení, emočních pocitů a technik jednání týkajících se sociálních cílů“. [ibid.]

5 Tato část je přepracovanou verzí mého článku „Nesnáze s měřením postojů“, který byl uveřejněn v časopise SDA Info v prvním čísle roku 2006.

6 Postoj je samozřejmě i „laický“ pojem, používaný v médiích i každodenní mluvě, což jeho přesné definování ztěžuje.

Nakonečný [1997] také uvádí zajímavou definici Allporta, který tvrdí, že „postoj je mentální a nervový vztah pohotovosti, organizovaný zkušeností a vyvíjející direktivní nebo dynamický vliv na odpovědi individua vůči všem objektům a situacím, s nimiž je v relaci“. Zatímco *Velký sociologický slovník* [1997] definuje postoj jako „relativně ustálený sklon jedince chovat se v určité situaci určitým způsobem, případně reagovat pozitivně nebo negativně na podněty s takovou situací spjaté“. Podle této definice tedy postoj vyjadřuje souvislost psychických stavů a vnějších objektů či tříd objektů [ibid.].

Jak vidíme, nedá se říci, že by všechny definice popisovaly to samé, ale jsou mezi nimi významné shody. Postoje jsou relativně stabilní, naučené, jsou vlastně (emocionálním) hodnocením určitých objektů nebo jednání a organizují jednání k těmto objektům. Některé zdůrazňují vztah k jednání, jiné (jak ještě uvidíme dále) takový přímý vztah odmítají. Některé zdůrazňují vícesložkovost postoje - to, že se skládá jak z hodnocení, tak emočních pocitů, tak i způsobů jednání vůči objektu postoje. Určení toho, co vlastně postoj je, rozhodně není nic jednoznačného, a pokud jich položíme více vedle sebe, dostane se nám možná určitého intuitivního uchopení, ale ničeho víc. Postoj je vědeckou konstrukcí, což samozřejmě není samo o sobě nic negativního, ale je potřeba na to pamatovat.

2.1.1. Kritiky měření postojů (nejen) k cizincům

Kritické poznámky a výtky týkající se měření postojů lze podle našeho názoru rozdělit do dvou skupin. Do první patří ty kritické příspěvky, které v podstatě souhlasí s tím, že postoje pomocí dotazníků měřit lze, ovšem je nutno mít odpovídající metody a techniky výzkumu. V druhé skupině jsou pak kritici odmítající zcela klasický koncept postoje a/nebo jeho měřitelnost pomocí dotazníkových šetření.

V sociologii a sociální psychologii byly postoje od rozpracování tohoto konceptu (ve třicátých a čtyřicátých letech minulého století) nejčastěji zjišťovány tím nejjednodušším postupem, kdy se někoho zeptáme, co si myslí o určitém objektu, jaký k němu má vztah, a pak s jeho odpovědí pracujeme. Pokud bychom brali vážně výše zmíněné definice postoje, pak se hned objeví otázka, zda se můžeme pomocí verbálních odpovědí dostat nějakým spolehlivým způsobem k oněm entitám, které jsou někde „hluboko v nás“. Samozřejmě - toto se můžeme pokusit řešit tím, že postoj označíme buď za latentní entitu, kterou lze měřit nepřímo pomocí zvolených indikátorů, anebo tak, že naopak opustíme myšlenku kognitivní psychologie a místo toho se po behavioristicku soustředíme na projevy postojů a je prohlásíme za jediné fenomény hodné vědeckého zájmu v této oblasti - s daty z výzkumu pak pracujeme, jako by vypadly z jakéhosi „black boxu“. Jistě - při sociologickém výzkumu není nezbytné testovat základní definice, ale během jeho přípravy i interpretace by mělo být alespoň trochu jasné, co postojem vlastně myslíme a jak hluboce jej vlastně chceme zkoumat. Zda například chceme zkoumat kromě kognitivní složky postoje také chování, které se vztahuje ke zkoumaným postojům.

Chápání postoje je důležité i pro výběr nástrojů. Pokud vycházíme z definic zdůrazňujících kognitivní základ postoje, pak se dotazník zdá jako relativně rozumný nástroj, neboť podle těchto definic i emoce jsou navázány na vědomé verbalizovatelné myšlenkové pochody. Když ale používáme konceptualizaci postoje jako srostlice vědomých i nevědomých, racionálních stejně jako iracionálních impulsů, myšlenek a intencí, pak pro měření minimálně emocí s postojem spojených je potřeba použít nějakou „objektivnější“ metodu typu měření tepu [Strickland 2001]. Těžko lze totiž doufat, že neuvědomované emoce zjistíme a popíšeme pomocí dotazování.

I když zvolíme nějaké sociologicky relevantní vymezení postoje a použijeme reliabilní nástroje (což není nic samozřejmé, neboť sestavování dotazníku, konstrukce škál, ověřování reliability - to vše jsou velmi obtížné disciplíny), stejně nemáme nic zaručeno. V cestě stojí řada problémů, které zdaleka nelze eliminovat nějakou sociologickou technikou. Jak ukazuje Krejčí [2008], celková chyba, tedy rozdíl mezi tím, co zjistíme ve výzkumu, a reálným stavem, má více složek a pouze některé z nich je možné změřit nebo alespoň odhadnout. Jeden typ chyb vyplývá z nedostatečné reprezentativity vzorku respondentů, tedy z toho, že nám někteří respondenti a jejich odpovědi chybí. Tato chyba může mít více příčin, například v chybě výběrové procedury, v nízké návratnosti nebo ve špatné práci tazatelů. Snížit velikost i dopad těchto chyb lze, je to ovšem náročné a také nákladné. Proto je někdy jedinou možnou cestou, jak se vyhnout chybným závěrům, tyto chyby identifikovat a snažit se odhadnout jejich podobu nebo si alespoň uvědomovat možnost jejich existence.⁷ Druhý typ chyb se nachází v již sebraných datech. Krejčí je s odkazem na Roberta Grovese dělí na čtyři typy, které shrnuje následující tabulka 2.1.

Tabulka 2.1. Typy chyb v dotazníkovém šetření

Typ chyby	V čem chyba spočívá
Chyba vlivu tazatele	Vyplývá z dopadů různých způsobů provedení dotazování na odpovědi respondenta. Způsob čtení otázek, intonace hlasu tazatele, způsob vystupování, vzhled a samozřejmě i kvalita provedení, to vše a mnoho dalšího může mít vliv na respondentovu odpověď.
Chyba respondenta	Plyne z neschopnosti odpovědět správně na otázku nebo z nedostatku úsilí správnou odpověď poskytnout.
Chyba nástroje	Odkazuje na slabiny ve formulaci otázek dotazníku a obecná omezení dotazování.
Chyba metody sběru dat	Je asociována s charakteristikami různých způsobů sběru dat, jako je osobní rozhovor, dotazník vyplněný respondentem, telefonické dotazování, internetové dotazování a jejich různé modifikace.

Zdroj: převzato z Krejčí [2008: 28].

Uvedená typologie nám dává určitý základní přehled o složkách celkové chyby. Za každým z typů chyb ovšem stojí mnoho komplexních jevů, které je obtížné identifikovat, neřku-li měřit. Jednotlivé typy chyb navíc v praxi nestojí srovnány vedle sebe, ale navzájem se prolínají a podporují. Podívejme se blíže na tři jevy, které působí velmi významně na celkovou chybu. Prvním jsou „nepostoje“ (non-attitudes), druhým tzv. „social desirability“ a třetím vliv podoby škály nabízené respondentům na jejich odpovědi.

⁷ Bylo by například velice těžké provést reprezentativní výzkum imigrantů pobývajících v dané zemi ilegálně, neboť neexistuje žádná opora pro sestavení takového vzorku. Navíc lze předpokládat nízkou ochotu těchto respondentů na podobném výzkumu participovat.

„Nepostoje“

V dotazníkovém šetření je problematické už to, zda respondenti berou výzkum vážně v tom smyslu, že na otázky neodpovídají prakticky náhodně. Philip Converse publikoval v šedesátých letech články založené na analýzách výsledků především longitudinálních výzkumů, v kterých ukázal, že existuje významná skupina lidí, která to dělá. Tito lidé na dané téma nemají formulované postoje, často s jevem, který mají posuzovat, vůbec nejsou seznámeni.⁸ Pokud odstraníme ze souboru respondenty, kteří odpovídají náhodně, pak se procento vysvětlené variance v regresních modelech zvýší [Iyengar 2001]. Problém je samozřejmě v tom, jak takové respondenty v datech identifikovat. Částečným řešením je použít ve formulaci otázky explicitně zmínku, která respondentům naznačí, že odpověď „nevím“ je normální.

Jak upozorňuje Vinopal [2009], nelze vinu za tento jev jednoduše „házet“ na respondenty, kteří nechtějí přiznat tazateli, že něco neví. Ti se pouze v situaci dotazování snaží držet norem každodenní komunikace. Dostanou otázku a k ní nabídnuté odpovědi, snaží se tedy odpovědět. Na to poukazuje i text Schumana a Pressera [1980], kteří provedli výzkum, v němž chtěli Converseovy závěry ověřit, a zjistili, že pokud je explicitně nabídnuta odpověď „nevím“, pak stejně okolo 10 % respondentů dává na otázku, kde „nevím“ je jediná správná možnost, jinou odpověď. Pokud možnost „nevím“ nebyla nabídnuta explicitně, ale tazatelé byli instruováni, aby ji od respondentů akceptovali, pak podíl těchto „vadných“ odpovědí vzrostl na 30 %. Autoři výzkumu ovšem odmítli Converseovu domněnku, že lidé v takovém případě odpovídají zcela náhodně. Spíše se snaží odvodit nějaké indicie ze znění otázky a odpovědět po uvážení. To ovšem hodnotu odpovědí těchto lidí dramaticky nezvyšuje.

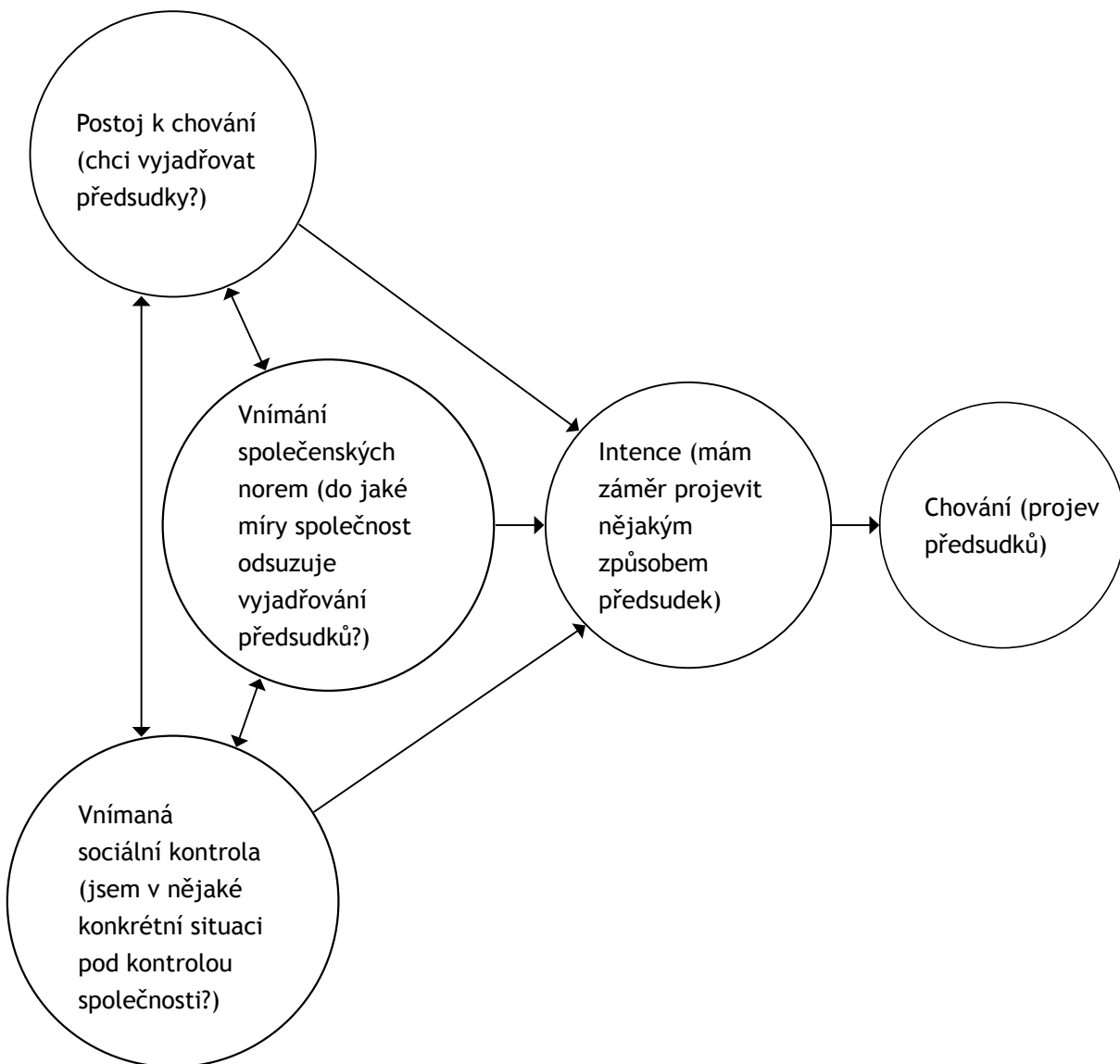
Koncept „Social desirability“

Bylo by sociologicky naivní předpokládat, že odpovědi respondentů přesně odrážejí jejich skutečné jednání nebo dokonce i jen jejich skutečné názory. Z historie sociologického výzkumu hodnot a postojů dobře víme, že vztah mezi jednáním a hodnotami není ani zdaleka deterministický, neboť jednání je, mimo jiné, spoluurčeno i osobnostními a situačními charakteristikami, stejně jako mírou sociální kontroly. Projevuje se zde jev zvaný „social desirability“, tedy snaha respondenta prezentovat takové názory a preference, jaké předpokládá, že jsou společností uznávány, a názory, o kterých předpokládá, že jsou naopak odsuzovány, si nechávat pro sebe. Lidé nechtějí být devianty a své chování i projev přizpůsobují tomu, co od nich očekává okolí. *Social desirability* se neprojevuje u všech témat stejně intenzivně, ale jeho vliv je větší u „citlivých“ témat, kam vztahy k cizincům / jiným národnostem jistě patří.

V kontextu výzkumu postojů jde o problém ve dvou směrech. První je naznačen výše - chování se může lišit od skutečných postojů. Jde ovšem o problém i v samotném výzkumu, neboť odpovědi respondentů mohou odrážet spíše jejich náhled na to, co je správné a společností oceňované, než skutečné postoje. Schéma 2.1., vycházející z teorie plánovaného chování, se vztahuje k oběma modalitám. Můžeme na něm vidět, jak je cesta od určitého subjektivního postoje k chování zprostředkována a ovlivněna vnímáním společenských norem a také vnímanou sociální kontrolou.

⁸ Jako příklad, který je v souladu s tématem naší knihy, lze uvést postoje k národnostem, se kterými má respondent velmi malou šanci se seznámit, ať už osobně nebo prostřednictvím médií. Většina respondentů v průzkumech CVVM vyjadřuje nějakou míru sympatií, popřípadě důvěry i třeba k Litevcům či Kurdům. Validitu a reliabilitu takových odpovědí lze mít ovšem za pochybnou (samotné téma, jak je vůbec možné mít určitý postoj ke všem příslušníkům určitého národa, pro teď ponecháme stranou).

Schéma 2.1. Aplikace teorie plánovaného chování na vztah předsudků a předsudečného chování

Zdroj: upraveno na základě [Ajzen 1991].

Vliv social desirability je možné snížit vhodnou formulací otázky (například projektivní otázkou, nebo formulací, která naznačuje, že předsudek nelze vnímat jako něco deviantního), nastavením dotazovací situace tak, že se respondent nebude cítit stigmatizován (proškolením tazatelů, aby nenaznačovali, kterou odpověď vnímají jako „správnou“, použitím samovyplňování citlivých částí dotazníku respondentem). Při použití těchto technik se většinou průměrná míra projevovaných předsudků zvýší, což svědčí o reálném působení social desirability efektu v této oblasti. Jako slibné lze vnímat i použití indikátorů, které neměří postoje pomocí dotazníkových měření, ale spíše prostřednictvím pozorování, nebo měření fyziologických reakcí (reakční doba, tepová frekvence atp.), na podněty relevantní vzhledem ke zjišťovanému postoji.

I v rámci dotazníkových šetření se výzkumníci s fenoménem *social desirability* zkoušeli vyrovnat s pomocí mnoha triků. Jedním bylo použití falešného detektoru lži. Respondentům vyplňujícím dotazníky

byly na tělo připevněny „detektory“ (ve skutečnosti bez jakékoli funkce) a bylo jim řečeno, že jsou pro zvýšení kvality výsledků výzkumu jejich odpovědi kontrolovány polygrafem. Vedle toho výzkumníci dotazovali i kontrolní skupinu bez použití tohoto zařízení. Předmětem výzkumu byly vlastnosti, které respondenti připisovali bělochům a černochům. Skupina, ve které byl použit „detektor“, vyjadřovala v průměru více negativních předsudků vůči lidem černé pleti [Roese, Jamieson 1993]. Jde ovšem zaprvé o jednání na hranici výzkumné etiky (neboť respondentovi vlastně lžeme), zadruhé je výsledek tohoto „vylepšení“ závislý na víře respondentů v nemožnost oklamat detektor.

Neexistuje zřejmě žádná forma výzkumu, která by efekt social desirability zcela odstranila. Důležité ale je, že podle mnoha experimentů tento efekt existuje a jeho důsledky nejsou nevýznamné.

Vliv formátu a délky škály

Kromě sociálních vlivů, které jsme si ukázali na příkladu *social desirability*, se v dotazníkových šetřeních projevuje i řada jevů spadajících spíše do kompetence kognitivní psychologie.⁹ Jako velmi významný a v aktuální metodologické literatuře často traktovaný příklad použijeme vliv podoby škály na odpovědi. Respondent poté, co vyslechl otázku, musí ve většině případů ještě svou odpověď přizpůsobit nabízeným možnostem. S tím je spojena celá řada potenciálních distorzí, ovšem z ekonomických a všeobecně praktických důvodů není v reprezentativním výzkumu možné používat pouze otevřené otázky. Jejich užití je spojeno s obtížemi metodologickými, neboť tím zaprvé snížíme srovnatelnost s jinými výzkumy a zadruhé problém pouze odsuneme do fáze kódování, kdy může také docházet k mnoha omylům, nejasnostem a odchylkám mezi jednotlivými kódéry. Při použití uzavřené otázky tedy respondent musí najít mezi možnými odpověďmi tu, která nejlépe odpovídá jeho situaci. To, jakou podobu škály výzkumník zvolí, tak není bez následku na výsledky. Bylo například vícekrát prokázáno, že pokud je zařazena střední kategorie (například „ani souhlas, ani nesouhlas“), pak ji jako kompromisní volí řada respondentů, a to zejména ti, kteří by jinak vybrali odpověď „nevím“ [Schwarz et al. 1985]. Jedním z „odhalení“ metodologických výzkumů je, že reliabilita dat se významně zvýší, jestliže jsou všechny body škály slovně označeny, oproti situaci, kdy jsou slovně vymezeny pouze krajní body škály (jako příklad lze vzít sedmibodovou škálu sympatií k národnostem, která je použita v kapitole o postojích k národnostem, v které jsou slovně označeny pouze krajnosti jako „velmi sympatičtí“, respektive „velmi nesympatičtí“). Označení všech bodů škály respondentům usnadňuje situaci a přispívá k tomu, že všichni daný podnět chápou stejně. Dalším překvapivým závěrem je, že respondenti mohou vnímat čísla označující body škály, jako by měla nějaký význam, a zařazují se jinak na jedenáctibodové škále, pokud je její rozsah vyznačen pomocí čísel -5 až +5, oproti škále vyznačené čísly 1 až 11. To je dalším argumentem pro používání „labelů“ pro každý bod škály [Krosnick 1999]. Významný vliv má i segmentace škály. „Empiricky je kupříkladu prokázáno, že vysokofrekvenční škály (segmentující podrobněji spíše vyšší úrovně sledované vlastnosti) produkují vyšší výsledné hodnoty než škály nízkofrekvenční (segmentující podrobněji spíše nižší úrovně sledované vlastnosti), a to i při jinak naprosto totožném znění otázky a totožném celkovém rozsahu škály“ [Vinopal 2009: 413-414]. Volba rozsahu škály a hodnoty jejího středu stejně jako její segmentace výzkumníkem má neopominutelný vliv na odpovědi, a tedy výsledek výzkumu.

⁹ Z hlediska kognitivní psychologie lze nalézt v rámci provádění dotazníkových šetření řadu problematických míst, vliv škály je pouze jedním z nich. Zájemci o hlubší poznání této oblasti lze doporučit text Jiřího Vinopala „Situace standardizovaného dotazování z hlediska kognitivních přístupů“ [Vinopal 2009].

2.1.2. Odmítnutí klasického konceptu postoje

Vše, co bylo popsáno výše, lze v podstatě označit za metodologické problémy výzkumu postoje. Reliabilita a validita výzkumu je ohrožena, ale pokud výzkumník použije nejsofistikovanější dostupné metody, pak se lze na výsledky měření postojů prostřednictvím kvantitativního výzkumu spolehnout, nebo lépe řečeno, chyby při tomto měření postojů nejsou fatální a beztak nemáme nic lepšího. V následující části se budeme věnovat dvěma kritikám, které z tohoto rámce vystupují, neboť poměrně radikálně zpochybňují celé pojetí postojů, tak, jak se objevilo v sociální psychologii a sociologii někdy před devadesáti lety - tedy postojů jako fenoménu měřitelných pomocí dotazníků v reprezentativních šetřeních. Z hlediska teorie i metodologie jsou navzájem značně odlišné. První je Bourdieuho kritika výzkumů veřejného mínění z hlediska metodologického i teoretického holismu. Druhou představují námítky diskurzivní psychologie, což je směr individualistický.

Bourdieu v šedesátých a sedmdesátých letech minulého století zformuloval teorii společnosti, která, při velkém zjednodušení, spočívá na třech pojmech - sociální pole, habitus a (sociální, kulturní, ekonomický) kapitál. Společenský prostor není podle Bourdieu jednotný, ale je členěný do jednotlivých sociálních polí (například akademické, umělecké pole), které mají do určité míry autonomní pravidla formování. Sociální pole je struktura, která určuje podmínky rozdělování ekonomických, mocenských a kulturních zdrojů. Habitus je souhrn dispozic (relativně obecných způsobů vnímání, pravidel, zvyků, názorů) specifických pro danou pozici ve společnosti - sociálních polích. Habitus je „vtělený“ - člověk se do určité pozice narodí a získává svůj habitus socializací především v rodině. Škola pak tento habitus u jedince pouze potvrzuje. Taková představa společnosti je evidentně příliš statická, a proto do ní Bourdieu zavádí pojem kapitál. Kapitál nechápe Bourdieu pouze ekonomicky, ale zařazuje pod tento pojem i například vzdělání (kulturní kapitál) nebo využitelné sociální vazby jednotlivce (sociální kapitál). Pokud jde o vztah habitu a kapitálu, pak například vzdělání jednotlivce je sice do značné míry určeno jeho pozicí ve společnosti, a tedy i jeho habitem, ale vždy existuje určitá autonomie jedince, jak s touto predispozicí naloží. Kapitál je pak jakýmsi dynamickým aspektem společenské struktury.

Od této obecné teorie se odvíjí Bourdieho kritika výzkumu mínění. V příspěvku nazvaném „Veřejné mínění neexistuje“ [in Bourdieu 1995] formuluje tři charakteristiky výzkumu mínění, proti kterým vzápětí vystupuje: V každém výzkumu typu survey se předpokládá, že každý může mít názor - že vytvoření názoru je něco, co je dostupné každému jednotlivci. Dalším předpokladem je, že každý názor má stejnou hodnotu. Třetím předpokladem pak je, že je jasné, jaké otázky máme klást, a tedy co jsou ona témata, jejichž sdílení umožňuje klást stejné otázky každému. Názor, že každý může zformulovat *plnohodnotné autonomní postoje* k důležitým společenským otázkám, spočívá na předpokladu, že ve společnosti neexistují výrazné rozdíly ohledně přístupu ke zdrojům, které slouží k tvorbě tohoto postoje - kulturním, sociálním i ekonomickým -, a také na předpokladu, že všichni mají v podstatě stejný habitus. Pokud tomu tak není (a nejen podle Bourdieu tomu tak skutečně není), pak ti, kdo jsou lépe vybaveni různými typy kapitálů a současně mají habitus vyšších tříd, mají lepší objektivní i subjektivní podmínky pro formulování postoje a také pro to, tento svůj postoj prosadit jako správný a někdy i celospolečensky závazný. Ve skutečnosti se proto zájem na formulování postojů v různých politických, společenských a kulturních otázkách mezi skupinami s různým habitem značně liší. Výzkum dostane některé respondenty do pozice, kdy mají odpovídat na otázky, o kterých často nikdy nepřemýšleli. To může vést buď k tomu, že tito lidé odpoví náhodně, nebo zvolí „nevím“. Tyto (ne)odpovědi už ovšem nejsou rozloženy náhodně. Bourdieu uvádí příklady z Francie s tím, že odpověď „nevím“ dává více žen než mužů a také spíše méně vzdělaní lidé. Tento rozdíl se zvyrazňuje,

čím více jsou otázky politické (pro ženy) nebo zaměřené na problémy vědění a informací (pro méně vzdělané). Pokud jde o otázky zaměřené na „etická“ témata, žádné velké rozdíly tohoto typu se nedají identifikovat. Podle Bourdieua nelze jednoduše respondenty, kteří nemají na zkoumané fenomény vytvořený názor, činit odpovědnými, protože jejich „nezájem“ je efektem společenské struktury.

Pokud se při zkoumání veřejného mínění předpokládá, že názor každého člověka má stejný význam, pak takové výsledky slouží většinou jako nepříliš dobrý prediktor budoucnosti, který nemá téměř žádný význam v situacích prudkých změn. Právě tehdy se totiž nejsilněji ukáže to, co v zeslabené míře platí vždy, totiž že názory krystalizují kolem mocných skupin, které mají moc, zájem a zdroje (všechny druhy kapitálu, včetně symbolického, což je, dá se říci, prestiž, právo formulovat názory) pro formulování a prosazování určitých postojů. Právě okamžiky krize mají „politizující efekt“ - náhle je potřeba mít jasný postoj, je nutno se někam přidat a často dochází ani ne tak ke změnám postojů, jako spíše k jejich explicitní artikulaci. Kdo tyto postoje zformuloval a prosadil, je už otázkou, na kterou nelze odpovědět pouze s pomocí výzkumů veřejného mínění.

Co se týče předpokladu, že je jasné, na co je potřeba se ptát, Bourdieu tvrdí, že neexistuje vlastně žádný všeobecný (catch all) problém, ke kterému by se všichni orientovali, nebo který by všichni formulovali identicky. Výzkumy mínění jsou naopak součástí nastolování agendy důležitých témat. „V současné době je výzkum veřejného mínění nástrojem politického jednání: jeho pravděpodobně nejdůležitější funkcí je vytvořit iluzi, že je smysluplné mluvit o nějakém průměru z názorů.“ [Bourdieu 1995: 150] Bourdieu se vlastně neustále točí kolem toho, že společnost je mechanismus pro (nerovné) rozdělování zdrojů. Toto nerovné rozdělování musí být nějak legitimizováno. K tomu slouží i diskurz definující, co jsou důležitá témata, co jsou společenské problémy a co je naopak přirozený stav. Sociologové a výsledky jejich práce jsou součástí tohoto diskurzu. Výzkumy veřejného mínění jsou využívány ve veřejném prostoru jako zdůvodnění síly vlastního názoru. „Moderní ekvivalent (hesla) ‚Bůh je na naší straně‘ je ‚Veřejné mínění je na naší straně‘“ [ibid.: 150].

Další kritický podnět pro nás představuje diskurzivní psychologie. Protože tento přístup zde není příliš známý, je potřebné jej nejdříve krátce popsat. Diskurzivní psychologie je přístup k psychické a sociální realitě vycházející z etnometodologie, zejména etnometodologické konverzační analýzy a také z teorií i výzkumů Ervinga Goffmana. Jak se dá odhadnout z těchto kořenů, diskurzivní psychologie je vlastně další odrůdou interakcionistických směrů v sociologii / sociální psychologii. Společnost je pro ni výsledek interakcí lidí. To, že jde o diskurzivní psychologii, neznamená, že by tento přístup počítal s existencí nějaké sociologie, která by měla vysvětlovat sociální jevy vyšší úrovně. Existence žádných takových jevů se nepředpokládá. „Efektivními aktéry jsou v sociálním světě lidé. Oni dávají svému světu tvar. Vytvářejí přitom ony sociální struktury, o nichž se pak nesprávně domnívají, že jsou v nich lapeni.“ [Rom Harré cit. podle Outhwaite 2003] Diskurz ve výše naznačeném smyslu představuje tedy svrchovanou realitu. Jde spíše o široce rozvětvený přístup než metodu, kterou by bylo možno poznat v jedné knize. Obecně lze říci, že tento směr vychází z představy primárnosti diskurzivního subjektu - tedy subjektu, který používá symboly, jejichž význam je funkcí jejich používání v diskurzu. „Diskurz zahrnuje jak symbolické interakce, tak i konvence a vztahy, ve kterých jsou tyto interakce vázány neformálními pravidly.“ [Harré, Gillett 2001: 53] Takové pojetí není sdílené všemi diskurzivními směry. Představitel jiného přístupu ke studiu diskurzu, Michel Foucault, mluví pouze o pozicích subjektu, jak jsou stanoveny uvnitř diskurzu.

Diskurzivní psychologie nechápe objekt svého výzkumu jako strukturu/paradigma stojící za samotnými výpověďmi, jak ho chápal Foucault, ale spíše jako síť reálných výpovědí/textů, které spolu navzájem nějak souvisí - odkazují na sebe, vznikly v rámci jedné instituce, jsou uveřejněny

v určitém médiu. Důraz je zde kladen na to, jak lidé dosahují praktického porozumění pravidlům, vědění. I pokud počítáme s tím, že člověk „absorbuje“ společenské normy a pravidla, pak stále ještě zůstává problémem, jak se jimi dokáže řídit v každodenní praxi, jak dokáže rozhodnout, že nyní je ta správná situace pro jejich aplikaci.

U verbálních vyjádření postojů je možné pro naše účely odlišit dva typy. První je spontánní projev, který vzniká v přirozené interakci, a druhým je odpověď na standardizovaný podnět - nejčastěji otázku v dotazníku. Diskurzivní psychologie se zajímá pouze o druhý typ. Proto pro ni jednotky zkoumání představují spíše diskurzivní výpověď nebo interakce a ne jednotlivce. Při konkrétních analýzách se diskurzivní psychologie zaměřuje na každodenní diskurz, ať už třeba vědců, politiků, nebo „lidí z ulice“. Jde právě o to zjistit, jak lidé pracují s dostupnými vyjadřovacími registry postojů, jak mezi nimi volí. Jiří Homoláč ve svém článku na téma internetové diskuse o Romech [Homoláč 2006] ukazuje, jak zaujetí postoje závisí na tom, jaké postojové pozice jsou k dispozici (a jak jsou silné). Zaujetí postoje je tak zaujetím už (do jisté míry) definované subjektové pozice. Vyjádření postoje závisí na kontextu, stejně jako na tom, proti komu se diskutující vymezuje. Vyjádření postoje je více než vyjádřením vlastní pozice, je také, implicitně nebo explicitně, sporem s odlišnou pozicí [Billig 1991: 112]. Zkoumání diskurzu v rámci tohoto přístupu není omezeno na vědění v tradičním slova smyslu. Také například „na projevy a prožívání emocí je potřeba se dívat jako na diskurzivní akty, které jsou založené jak na přirozených, tak i na osvojených vzorcích tělesných reakcí. Jejich význam však vymezuje role, kterou hrají v interakcích příslušníků dané kultury“ [Harré, Gillett 2001: 179]. I emoce jsou určeny především možnostmi jejich diskurzivního vyjádření, a nikoli nějakým neměnným fyziologickým základem.

Jak ukázala už diskuse o vztahu vyjádřených postojů a jednání v rámci kvantitativní psychologie / sociologie, je jednání vždy závislé na kontextu, ve kterém se odehrává. Diskurzivní psychologie tento názor do jisté míry pouze radikalizuje. Abychom porozuměli postojům, měli bychom porozumět jejich argumentativnímu kontextu, protože postoj jedince není nezávislý na jeho diskurzivní artikulaci. Na kontextu není závislé pouze jednání, ale i samotný postoj. Postoj není nezávislá stabilní entita, ale spíše prostředek jednání za určitých podmínek.

2.2. Předsudek a stereotyp

Naším ústředním tématem jsou postoje k cizincům. S tímto tématem jsou neodmyslitelně spjaty dva propojené pojmy - stereotyp a předsudek. Podle klasika výzkumu předsudků, Gordona Allporta, je nestručnější možná definice předsudku tato: „Předsudek znamená smýšlet o ostatních špatně bez náležitého opodstatnění.“ [Allport 2004: 38] Tato definice je příliš krátká na to, aby zachytila mnohoznačnost pojmu, ale přesto zde nacházíme některé důležité aspekty. Předně ten, že předsudek je soud založený na nedostatečných informacích. Zde hned ale vyvstává otázka, co jsou dostatečné informace. Člověk přece téměř nikdy nemá úplné informace o věcech, na které si potřebuje utvořit nějaký názor, a ani je mít nemůže, protože jeho časové i jiné zdroje jsou omezené. V tomto smyslu jsou „předčasné soudy“ nezbytné. Proto je potřeba definici doplnit. „Předčasný soud se stává předsudkem pouze tehdy, je-li nezvratný i tváří v tvář novým poznatkům.“ Rozdíl mezi běžným předčasným soudem a předsudkem tedy spočívá v tom, že člověk v prvním případě dokáže diskutovat a ukvapený úsudek opravit, aniž by kladl emocionální odpor [Allport 2004: 41].

Allport zdůrazňuje také negativní náboj předsudku. Samozřejmě - předsudek může být

i pozitivní, můžeme bez dostatečného zdůvodnění o někom smýšlet dobře a Allport to na jiných místech své knihy rozebírá. Ovšem to, co nás eminentně zajímá jako sociální vědce, jsou především předsudky negativní, a to kvůli jejich důsledkům. A pro předsudky v oblasti vztahů k jiným etnikům a národnostem to platí dvojnásob. Předsudek tedy lze definovat jako převážně negativní, stabilní postoj k určitému objektu, který je iracionální, neboť člověk, který jej zastává, není ochoten změnit mínění na základě nových informací, a naopak pokud jsou tyto informace s předsudkem v rozporu, pak je buď ignoruje, nebo proti nim dokonce aktivně vystupuje. Pro nás zvláště důležitý případ, předsudek týkající se etnik, definoval Allport takto: „Etnický předsudek je antipatie, která vychází z chybné a strnulé generalizace. Tuto antipatii lze pocítovat nebo vyjádřit. Může být namířena proti skupině jako celku, anebo proti jedinci, protože je příslušníkem této skupiny.“ [Allport 2004: 41]

Co se týká empirických měření předsudků, pak už Bogardus ve dvacátých letech v USA měřil postoje k různým etnickým skupinám a zjistil, že lidé mají negativní vztah k etnikům, s nimiž se příliš nesetkávali a nesetkávají. To znamená, že postoj je předsudečný - není založen na empirických informacích a realistickém hodnocení. Bogardus byl pouze jeden z prvních v dlouhé řadě výzkumníků, kteří potvrzovali existenci etnických předsudků jakožto iracionálních postojů nabitých emocemi [Výrost 1989].

Stejně jako má podle řady výzkumníků postoj jako takový kognitivní, afektivní a konativní složku, lze tyto složky rozlišit i u předsudků. V tomto chápání je pak předsudek jedním z typů postoje a stereotyp tvoří jeho kognitivní aspekt, neboť kognice v předsudku odkazuje k tomu, co lidé považují za pravdivé bez náležitých důkazů a čeho se velmi často drží bez ohledu na nové informace. Afektivní aspekt předsudku vypovídá o emocích spojených s posuzovaným objektem. Konativní aspekt předsudku se pak vztahuje k jednání, které bylo předsudkem motivováno.

Zkoumání předsudků by bylo málo zajímavé, pokud by neměly žádný vztah ke skutečnému jednání lidí, kteří je zastávají. Tento vztah, jak prokázaly mnohé studie, existuje, je ale zprostředkovaný dalšími proměnnými. To potvrdily již experimenty Richarda La Pierra ze třicátých let. La Pierrovi spolupracovníci - pár čínského původu - spolu s ním navštívili 66 hotelů a 184 restaurací a žádali ubytování, respektive jídlo. Pouze v jednom z těchto podniků byli odmítnuti. Když později La Pierre poslal do těchto podniků dotazník s otázkou, zda by obsloužili čínský pár, 92 % procent provozovatelů hotelů a 93 % procent vedoucích restaurací odpovědělo ne. To ukazuje, že lidé mohou být nejen více předsudeční, než ukazují jejich odpovědi v dotaznících, ale mohou projevovat ve skutečném životě předsudků mnohem méně. Tyto tři vlastnosti předsudku nejsou nezbytně v každém jednotlivém případě korelovány [Výrost 1989].

Můžeme být třeba přesvědčeni o nějaké etnické skupině, že jejím typickým znakem je například hrabivost nebo nechut' práci, a přesto naše emoce k této skupině nemusí být negativní - například proto, že tyto vlastnosti považujeme za geneticky dané (a příslušníci daného etnika za ně tedy „nemohou“) nebo je máme za vyvážené jinými, v našich očích pozitivními vlastnostmi.

Je také obtížné, ne-li nemožné, rozdělovat populaci na skupinu lidí s etnickými předsudky a na ty bez předsudků. Russel Fazio s kolegy ve svých výzkumech postojů k černým Američanům rozlišil tři základní skupiny:

- a) „naprosto předsudeční“ - mají vysoké skóre jak v přímých, tak i nepřímých měřeních předsudků, nepokoušejí se skrývat své negativní názory a pocity (buď proto, že si myslí, že předsudky jsou v tomto případě v pořádku, nebo proto, že se domnívají, že jejich názory nejsou předsudečné);

- b) „naprosto nepředsudeční“ - nemají žádné negativní pocity vůči černochům, ve výzkumu skórují nízko jak v přímých, tak i nepřímých měřeních postojů;
- c) „smíšení“ - mají zautomatizované negativní reakce na černochoy, ale jsou motivováni kontrolovat tyto své reakce tak, aby nevypadali jako předsudeční, takže na přímých měřeních předsudků mají nízké skóry, ale na nepřímých (behaviorálních, fyziologických nebo i nepřímých otázkách v dotazníkových šetřeních) skórují vysoko [Fazio, Dunton 1997].

Jde ovšem spíše i podle jeho názoru o pomocné kategorie než o pevně vymezené skupiny a realitě spíše odpovídá osa, kde by krajní body tvořili lidé naprosto bez předsudků, respektive naprosto (negativně) předsudeční. Drtivá většina lidí v realitě ovšem spadá někam mezi tyto krajní póly.

Ve vztahu k výzkumu předsudků je nutno vrátit se zpět k tématům probíraným v předchozí části, věnované mimo jiné kritikám konceptu postoje z pozic diskurzivní psychologie. Ani autoři hlásící se k tomuto směru nepopírají, že předsudky existují, ale na rozdíl třeba od Allporta se nesoustředí na individuum a jeho stabilní předsudky - tedy na to, co má kdo „hluboko v hlavě“, na souvislost předsudků s jeho osobnostními rysy, ale spíše na různé způsoby vyjadřování předsudků, na situace, kdy je nebo není možné předsudečný soud vyjádřit, na možnosti, jak je možné předsudek maskovat - a nakonec se snaží zjistit, co v reálném jednání a chápání lidí vůbec takový předsudek je. V současnosti je například ve veřejném diskurzu nepřijatelné vyjadřovat negativní soudy o jiných etnických skupinách. Pokud je někdo vyjádřit chce, musí své výroky nějak zdůvodnit, argumentovat (například vědeckými výzkumy, svůj postoj prezentovat jako popis faktů atp.). I v neveřejných interakcích existuje často očekávání, že negativní hodnocení etnik bude nějak zdůvodněno, i když takové zdůvodnění je často velmi jednoduché - založené na osobních zkušenostech, vyslechnutých historkách. Teprve v anonymních arénách typu diskusních fór na internetu můžeme najít primitivní vyjádření předsudků. Tento přístup nám může pomoci vysvětlit například to, proč více vzdělaní lidé vyjadřují méně negativní mínění o členech jednotlivých etnik. Nemusí jít pouze o to, že vzdělání nás zbavuje předsudků, ale také o to, že vzdělanější lidé jsou schopni své předsudky lépe skrývat (neboť „ví, co se patří“, a chtějí to ukázat i před ostatními, například před výzkumníkem), nebo je dokáží lépe argumentovat a vydávat za nepředsudky (a naopak napadat jiné názory jako předsudečné).

2.3. Xenofobie a rasismus

Vedle předsudku a stereotypu se musíme zabývat i dalšími dvěma navzájem spojenými pojmy - xenofobií a rasismem. Podle nejčastější definice rasismu jde o přesvědčení, že etnické skupiny si nejsou ze své přirozenosti rovny (morálně, kognitivně, v důsledku pak ani kulturně atd.). Takovou definici lze ale považovat v jejím zdůraznění biologických aspektů rasismu za příliš úzkou. Na druhou stranu pokud bychom vymezili rasismus jako jakékoli projevy nepřátelství, nedůvěry či strachu k jiným etnikům a národnostem, pak se jeho definice stane příliš širokou a skryje se pod ni mnoho projevů, které je lépe označit jako xenofobní. Hranice mezi xenofobií a rasismem není jednoznačně definovatelná, ale to je případ v podstatě všech sociálněvědních pojmů - rasismus tak můžeme chápat, alespoň v oblasti interetnických vztahů, jako vyostřenou a často již na diskriminační chování navázanou formu xenofobie. Xenofobie je psychologickým stavem hostility nebo strachu, které pociťujeme vůči „druhým“ - lidem z jiných kultur, lidem jinak vypadajícím, lidem žijícím jiným životním stylem. Xenofobii lze současně definovat jako tendenci k nerefektovanému oceňování vlastní skupiny a její kultury, kdy interakce s jinými skupinami a kulturami a soudy o nich jsou ovlivněny touto tendencí [Kirkwood 1987: xvi].

Podle Burjanka [2001: 75] mezi faktory posilující xenofobní tendence patří zejména: masivní migrace, probíhající socioekonomická změna, neprostopná sociální struktura s převahou nižších tříd, rychlá globalizace, nacionalismus, existence a síla pravicových hnutí, nejistota ve společnosti. Xenofobie může mít samozřejmě mnoho poloh a stupňů intenzity. Nebezpečnou se stává, dostává-li vymezení „cizího“ (zřetelně), negativní konotaci, nenastává již jen *my* a *oni*, ale *my* kontra *oni*. Zadržte, zavládne-li generalizace a celé skupiny (Romové, Němci, sudetští Němci) jsou bez skrupulí oceňovány stejným způsobem. Odsud již není daleko ke kategoriím kolektivní viny a kolektivního trestu. Krokem třetím je *ideologizace*.“ [ibid.: 75] Ideologizací dostává xenofobní přesvědčení legitimizaci a argumentační sílu.

Xenofobii bychom neměli chápat jako něco pramenícího pouze z rysů kultury, či dokonce charakteristik jednotlivců zastávajících xenofobní postoje - tento jev má pravděpodobně biologický základ. Z evolučního hlediska člověk pochází z malých skupin. Z hlediska přežití bylo velmi výhodné orientovat altruistické jednání na členy vlastní skupiny (na lidi fyzicky i kulturně podobné) a vůči členům ostatních skupin zachovávat přinejlepším ostražitost a lhostejnost, když ne otevřené nepřátelství. Takové jednání se ovšem stává kontraproduktivní v situaci globalizovaného světa. Ovšem evoluční psychologie neposkytuje celkové vysvětlení konkrétních xenofobních a rasistických postojů „tady a teď“ - dává nám spíše odpověď na otázku, jaké obecné, evolučně založené psychologické mechanismy za těmito jevy stojí. Xenofobii a rasismus lze stěží přesněji definovat s pomocí (socio)biologizujících přístupů, také proto, že i ty dnes často přijímají, že subjektivní definici toho, „kdo patří k nám“ (tj. s kým sdílíme stejnou „rasu“), nelze vysvětlit pouze biologicky (podobnost), ale je potřeba vzít do úvahy kolektivní definice a ideologie, tj. společnost a kulturu.

Řada sociologů také biologické definice a vysvětlení rasismu zcela odmítá. Jak píše Gerlinda Šmausová ve svém článku s příznačným názvem „Rasa jako rasistická konstrukce“: „Dosavadní výzkum došel k závěru, že územní proměnlivost znaků je na sobě nezávislá, a že tedy neexistuje žádné přirozené dělení populací podle vybraného komplexu znaků.“ [Šmausová 1999: 437] Rasismus je navíc i pojmem morálním a tento jeho aspekt nelze vytěsnit ani ze sociologického diskurzu, jak ukazuje následující citát z textu Gerlindy Šmausové: „Z mylného předpokladu biologické existence lidských ras vyvozuje (rasismus - kontextová informace autora) privilegia pro vlastní skupinu a deprivace pro skupinu cizí. Pro tuto trvalou diskriminační funkci není v sociálních vědách možné chápat ‚rasu‘ jako neutrální, deskriptivní popis kulturních odlišností. Jedná se vždy o askripci vlastností cizím skupinám, a proto je konstrukce ‚rasy‘ spíše ‚nekulturní‘ rasistickou konstrukcí.“ [ibid.: 436]

2.4. Diskriminace

Diskriminaci zde chápeme jako důsledek výše popisovaných fenoménů - tedy předsudků, stereotypů, xenofobie a rasismu. Jde vlastně o jejich promítnutí do chování vůči různým skupinám ve společnosti, v našem případě vůči cizincům, azylantům, příslušníkům jiných národností - diskriminace je v mnoha případech konativní aspekt předsudku. Diskriminace může mít mnoho podob projevujících se jak na intersubjektivní, tak i institucionální úrovni (institucionalizovaná diskriminace vtělená ve formálních i neformálních pravidlech fungování úřadů a organizací).

Kumulace diskriminačních praktik na mnoha úrovních (ve školství, na pracovním trhu, v přístupu k veřejným službám) může nakonec vést k celkové sociální exkluzi. Je dobré si připomenout, že

dnešní význam soslóví sociální exkluze se ustavil v sociologii na základě dvojí inspirace. Jedna byla anglosaská a kladla důraz na individuum a jeho ne/možnosti, jak se zapojit do života komunity z důvodu nedostatku zdrojů. Druhá větev pochází především z Francie a zdůrazňuje se v ní, že „myšlenka, že ve společnosti existuje společný morální a sociální řád, který přesahuje individuální, třídní, etnické a regionální zájmy, vede k tomu, že stát (jako ztělesnění ‚Republiky‘) má povinnost zajistit, aby všichni jeho občané byli do tohoto morálního a sociálního řádu integrováni prostřednictvím sociální solidarity a aby na tomto řádu participovali“ [Rabušic 2000: 65]. Exkluze pak znamená, že existují lidé nebo dokonce celé skupiny, které jsou z tohoto řádu vyloučeny. Druhý význam zdůrazňuje právě onen symbolický původ a význam začlenění, pro který jsou významné postoje. Pokud je někdo diskriminován ve více oblastech svého života - je mu například kvůli jeho etniku bráněno v legálním přístupu na trh práce, v přístupu k sociálnímu a zdravotnímu zabezpečení, při jednání na úřadech, pak celý jeho život je do značné míry omezen a negativně ovlivněn těmito diskriminačními praktikami. Symbolická exkluze tak může být příčinou exkluze materiální. Je nutno také říci, že diskriminace nemusí být vždy pouze vědomá reakce nebo dokonce plánované jednání. Diskriminace může být i nevědomá, daná zvyklostmi a dlouhodobou praxí, jak dobře dokládá Lu-in Wang ve svojí knize *Discrimination by Default* [Wang 2006].

2.5. Tolerance

Podle *Akademického slovníku cizích slov* [2000] pojem tolerance označuje postoj respektování cizích názorů a přesvědčení a také trpělivost. Tato definice je dosti úzká, ale pokud ji rozšíříme na respektování „cizího“ a „jiného“ obecně, pak přesně zapadá do tématu této knihy. V oblasti vztahů mezi etniky a národnostmi znamená tolerance pasivní respektování, či dokonce aktivní (jako je tomu v případě zastánců multikulturalismu¹⁰) uznání a ocenění kulturních, sociálních a psychologických odlišností jiných národností i cizinců jako jednotlivců. Tolerance je tak vlastně opakem pojmů, jako je rasismus a diskriminace.

Jak jsem naznačil, pojem tolerance tak v sobě má aktivní aspekt - „povinnost strpět či respektovat práva, vlastnosti, chování a projevy jiných lidí čili aktivně tolerovat a pasivní složku - oprávnění být tolerován“ [Novotná 2009: 5]. Být tolerován pak může znamenat jak „nebýt sankcionován a diskriminován“, tak i „být respektován, mít rovné příležitosti“. Na úrovni institucí i postojů a praktik může mít „aktivní“ a „pasivní“ tolerance navzájem dosti různé podoby. Mluvit o toleranci má smysl jen v situaci různorodosti - náboženské, etnické, kulturní, což je ovšem přesně situace současných společností, v kterých se různorodost a diference různého vyostřují. Tolerance je s různorodostí vzájemně propojena, je její podmínkou i výsledkem. Například různorodé náboženské konfese mohou vznikat pouze v zemích, kde již existuje určitá náboženská tolerance, současně zkušenost s náboženskou růzností může vést k posílení této tolerance. Píši záměrně může vést, neboť záleží na řadě okolností, zda v reálné situaci nedojde k opaku, tedy snížení tolerance a zvýšení tlaku na uniformitu a potlačování různosti. Takovýto negativní výsledek může nastat zejména za situace, kdy se propojují různé typy jinakosti - kupříkladu etnická, kulturní a náboženská, jako je tomu v řadě případů u muslimských migrantů. Růst míry tolerance ve společnosti není v žádném případě automaticky zaručen.

¹⁰ Jak píše Jeffrey Alexander, „díky multikulturalismu se objevuje možnost, že vlastnosti spojované s ‚druhými‘ se mohou stát nejen objektem tolerance, ale dokonce respektu a touhy“ [Alexander 2006: 8]. Na jiném místě své knihy pak tuto myšlenku rozvádí: „Multikulturní mód začlenění je možný do té míry, do jaké se prohloubila občanská solidarita, neboť vyžaduje nejen zákonnou toleranci odlišností, ale vzájemné uznání v komunikativním smyslu, a toto uznání nevyžaduje nic menšího než pozitivní hodnocení psychologických, interakčních a kulturních vlastností druhého“ [Alexander 2006: 461].

Tolerance může mít také své temné stránky. Tou první je „tolerování netolerovatelného“, tedy zachovávání neutrality a pasivity v situaci, v které by bylo potřebné zaujmout stanovisko, popřípadě jednat proti jevu, který je například v rozporu se základními principy demokracie. Tolerance neznamená (nebo spíše neměla by znamenat) etickou indiferenci [Budziszewski 1999]. Druhým možným negativním efektem diskurzu tolerance je rozdělování nejen lidí ale celých kultur na „tolerantní“ a „netolerantní“. To je v současnosti zejména případ islámu jakožto náboženství i muslimů jako jeho následovníků. Ti byli zejména po 11. září 2001 označováni v médiích jako netolerantní, a tedy nezasluhující naši toleranci [Brown 2006]. Takovýto diskurz ovšem může velmi snadno sklouznout do podoby vytváření nepřítele a jeho demonizace a obhajoby nelidských činů - tedy právě onoho „tolerování netolerovatelného“.

Z hlediska empirického výzkumu neexistuje nějaký jeden ideální nástroj měření in/tolerance. Lze používat různé indexy a škály, kdy například pomocí série výroků¹¹ o vztahu k různým typům lidí získáme průměrný údaj, který lze považovat za operacionalizaci míry tolerance k daným skupinám lidí. Vhodným nástrojem, zkonstruovaným přímo pro měření sociální distance (a tedy v jistém smyslu i měření tolerance) k jiným etnikům je Bogardusova škála (podrobněji o ní dále v této kapitole).

2.6. Nástroje měření postojů v dotazníkových šetřeních

Konkrétní instrumenty používané k měření postojů rozhodně nejsou pouze „nevinnými nástroji“, které neproblematicky převádějí respondentovy postoje do číselných dat, na to jsme upozornili už v části zabývající se vlivem podoby škál. Jde přinejlepším o *překlad* subjektivních postojů respondentů do zpracovatelné podoby. A jako u každého překladu, i zde dochází ke zkreslením. Navíc jednotlivé nástroje se liší v tom, pro jaké typy postojů a jejich jednotlivé složky se hodí. Bagozzi, když ověřoval, zda se postoje skutečně skládají z více složek, zjistil, že různým složkám postoje odpovídají různé měřicí nástroje. Například sémantický diferenciál měří lépe afektivní složku postoje, zatímco postojové škály likertovského typu se vztahují spíše ke kognitivní dimenzi [Výrost 1989]. Ve většině empirických sociologických výzkumů typu survey je používáno několik málo základních měřicích nástrojů. Zde stručně rozebereme nejčastěji v dotazníkových šetřeních používané.

2.6.1. Likertova škála

Tato škála byla pojmenovaná po Rensisi Likertovi, který ji formalizoval. Je založena na tom, že respondent vyjádří sebezařazením do některé z předdefinovaných kategorií míry svého souhlasu s určitými výroky: Pojem Likertova škála se obvykle nevztahuje k jednomu podnětu (výroku), ale je sumací reakcí na několik výroků. Proto je lepší důsledně rozlišovat mezi položkou škály a celou škálou.

Jako příklad široce používané škály tohoto typu lze uvést Sroleovu škálu anomie. „Americký sociolog Leo Srole [1956] se jako jeden z prvních pokusil zkonstruovat nástroj, jehož prostřednictvím by bylo možné sociologicky měřit anomii, respektive odcizení. Anomii totiž pojal jako velmi obecný

¹¹ Ve výzkumech CVVM byla baterie podobných výroků uvozena takto: „Následující otázka se bude týkat lidského soužití. V seznamu, který máte před sebou, jsou vypsány různé skupiny lidí. Můžete prosím vybrat všechny ty, které byste nechtěl mít za sousedy?“ Poté již následovaly jednotlivé položky jako kupříkladu: „lidé jiné barvy pleti“, „lidé závislí na drogách“ atd.

subjektivní pocit odcizení od sociálního světa, čemuž odpovídá i jeho instrument, jenž zachycuje celkový pohled jedince na svět a je směsí prvků obecné nespokojenosti, pesimismu, zoufalství.“ [Traxlerová, Rabušic 2008: 18]

Jeho škála má ve své původní verzi (která je také nejčastěji používána) pět položek výroků:

- a) Nemá cenu obracet se na úřady, protože ty se o problémy obyčejného člověka příliš nezajímají;
- b) Člověk dnes musí žít jen pro přítomnost, budoucnost se o sebe bude muset postarat sama;
- c) Ať si říká kdo chce, co chce, průměrný člověk se má stále hůř;
- d) Není příliš poctivé přivádět děti na svět, když budoucnost je tak nejistá;
- e) Dnes vskutku člověk neví, na koho se může spolehnout.

Pro každý z těchto výroků respondent vyjádří míru svého souhlasu s ním zařazením se do jedné z následujících kategorií: určitě souhlasím, spíše souhlasím, spíše nesouhlasím a určitě nesouhlasím. Jak vidíme, tato forma škály má čtyři kategorie odpovědí - dvě pozitivní a dvě negativní. Spolu s verzí, která má pět kategorií (spolu s uvedenými i neutrální „ani souhlasím, ani nesouhlasím“), jde asi o nejpoužívanější podobu možných odpovědí nabízených respondentům.

Validitu škály lze zjišťovat různými způsoby, je mezi nimi samozřejmě expertní posouzení nebo soulad výsledků s teoretickými předpoklady. Pro měření reliability se nejčastěji používá Cronbachovo alfa, které, zhruba řečeno, vyjadřuje míru vzájemné „prokorelovanosti“ jednotlivých položek zařazených ve škále.

2.6.2. Guttmanova škála

Tato škála, poprvé popsaná Luisem Guttmanem v roce 1944, je založena na jednoduchém předpokladu - pokud pro nějaký konstrukt (například vztah k cizincům) lze najít významové kontinuum, na kterém se postupně zvyšuje intenzita či specifičnost postoje, pak lze také zkonstruovat škálu sestávající se z výroků nebo otázek, kde pro každý výrok platí, že pokud s ním respondent souhlasí, pak souhlasí i s každým z výroků s nižší intenzitou. Platí také, že když respondent s nějakým z výroků nesouhlasí, pak nesouhlasí ani s žádným z výroků s vyšší intenzitou. Z toho plyne, že kdyby škála naplňovala tyto znaky, a to pro každého respondenta, pak by stačilo znát součet jeho kladných (či záporných) odpovědí, abychom znali odpovědi na každou z otázek. Když by totiž například na desetipoložkové škále měl respondent skóre čtyři, pak by to znamenalo, že na první čtyři položky odpověděl „ano“ (respektive na čtyři poslední „ne“) a pro zbývající volil opačnou odpověď.

Ukažme si to na příkladu *Bogardusovy škály*, která je jednou z nejčastějších a pro analýzu vztahů k jiným etnikům nejvýznamnějších aplikací Guttmanova škálování. Americký sociolog Emory Bogardus zkonstruoval svou škálu měřící sociální distanci pro výzkum mezirasových vztahů prováděný v USA ve dvacátých letech. Vycházel přitom z konceptů sociální distance z pera svého kolegy Roberta Parka a také z Georga Simmela. Idea stojící za škálou je poměrně jednoduchá. V původní formě měl respondent rozhodnout, zda by ochotně přijal určitou osobu:

- 1) do blízkého příbuzenstva skrze manželství;
- 2) do svého klubu jako blízkého přítele;

- 3) za souseda v ulici;
- 4) do svého zaměstnání za spolupracovníka;
- 5) jako občana své země;
- 6) jen jako návštěvníka své země;
- 7) vyloučil by jej ze země. [Ryšavý 2003]

Při použití této škály v jiných kulturních kontextech je vždy potřeba ověřit, zda položky fungují tak, jak bylo zamýšleno, nebo zda je potřeba nějak změnit jejich pořadí, či dokonce změnit znění některých položek tak, abychom dosáhli zamýšleného efektu [ibid.]. Typickým příkladem problémů spojených s aplikací Bogardusovy škály v různých srovnávacích mezinárodních šetřeních může být lišící se vnímání přátelství v různých kulturně vzdálených zemích.

2.6.3. Sémantický diferenciál

Jde o techniku zkonstruovanou Charlesem Osgoodem pro měření konotací spojených s určitým pojmem, předmětem, fenoménem či osobou. Diferenciál se skládá ze seznamu škálových položek, které všechny mají vypovídat o hodnoceném objektu. U každé položky jsou krajní body vymezeny protikladnými přídavnými jmény (například „čistý-špinavý“). Nejčastěji mají škály pět nebo šest stupňů. Vyhodnocení diferenciálu lze provést jako prostý profil daného pojmu, kdy si pro každou škálovou položku spočítáme její průměr za všechny respondenty, nebo lze také korelovat jednotlivé položky mezi sebou, abychom zjistili, které významy mají k sobě blízko. Další možností je faktorová analýza a identifikace základních faktorů „sémantického prostoru“. Podle Osgooda i jeho následovníků lze identifikovat tři významné dimenze konotativních významů. První je hodnocení (evaluation), druhá síla (potency) a konečně třetí aktivita (activity) [Filip 2006].

Pro výzkumy postojů k cizincům je diferenciál významný právě proto, že jde často o postoje nabité konotativními významy, jak to také vyplývá z definic předsudku a xenofobie, často s postoji k cizincům spojenými. Aplikace sémantického diferenciálu na téma postojů k národnostem by mohla vypadat například takto (upraveno z [Pergler et al. 1969: 440]):

„Ohodnot'te uváděná slova zařazením na sedmibodovou škálu podle asociací, které se u Vás k těmto slovům váží. Hodnocení proved'te zakřížkováním, značícím pozici Vašeho názoru mezi hodnotícími protiklady. Příslušníci českého národa jsou:

dobří: _:_:_:_:_: špatní

čestní: _:_:_:_:_: nečestní

důvěryhodní: _:_:_:_:_: nedůvěryhodní“

2.7. Závěry

Koncept postoje je poměrně mlhavý, ovšem zároveň je nutno říci, že současná sociologie by se bez postojů (ať už to slovo znamená cokoliv) a bez jejich měření pomocí dotazníkových šetření pouze velmi těžko obešla. Platí to i pro téma migrace a střetávání různých etnik a kultur v současném světě. Postoje aktérů mají vliv jak na makroúrovni (například formulování politik ve vztahu k azylantům či cizincům na trhu práce), tak i na úrovni každodenních interakcí.

Jak se ovšem přes všechna problematická místa zkoumání postojů dostat? Která data by měla být označena jako to pravá, reprezentující skutečné postoje? Žádná obecná odpověď nebo vždy fungující metoda neexistuje. Je potřeba klást důraz na kvalitu výzkumů a prosazovat ji a také být obeznámen s potenciálními zdroji chyb [Krejčí 2008]. Cenné poznatky můžeme získat i od sociologů a psychologů věnujících se možným zkreslením výsledků. James Coleman [1986] k problémům empirických průzkumů říká, že pro zvýšení jejich explanační schopnosti je potřeba propojit výzkumy společnosti a jejich interpretaci se sociologickými teoriemi a koncepty. V našem případě například s koncepty předsudků, xenofobie a diskriminace. K tomu lze dodat, že takové propojení by mohlo přinést i zvýšení validity výzkumů, neboť pokud teorie předpokládá určité vztahy mezi proměnnými, pak nám ukazuje, co máme zkoumat, a v případě, že předpokládané vztahy výzkum nepotvrdí, pak nás tento rozpor upozorní na problematické místo, které je potřeba dále analyzovat. Je důležité být také opatrný při interpretaci závěrů - což je těžké, protože výzkumník chce, a také se to od něj čeká, říci něco určitého o tom, jak se to s naší společností má.

3. Postoje k cizincům na trhu práce

Tomáš Čížek

V této kapitole se budu věnovat postojům české veřejnosti k cizincům na trhu práce. V úvodní kapitole této knihy je uvedeno celkové množství ekonomicky aktivních cizinců na území České republiky. K oficiálním údajům je potřeba přičíst osoby, které jsou v ČR zaměstnány nelegálně. Počet takovýchto pracovníků je však velmi obtížné odhadnout. Většina cizinců, kteří pobývají v České republice, je ekonomicky aktivních, ať už formou zaměstnaneckého poměru, nebo formou podnikání na živnostenský list.

Vztah k cizincům na trhu práce byl zkoumán v celé řadě šetření, ať už v rámci IVVM (později CVVM), nebo ve velkých domácích a mezinárodních šetřeních. V této kapitole použijeme data z následujících výzkumných šetření:

- data z výzkumů IVVM a CVVM, data z výzkumných šetření Ekonomická očekávání a postoje, který byl prováděn v letech 1990 až 1998 v Sociologickém ústavu AV ČR,
- Druhý evropský srovnávací výzkum možných účinků populační politiky (PPA2), prováděný Masarykovou univerzitou v Brně v roce 2001,
- mezinárodní výzkumné šetření ISSP Národní identita prováděné v letech 1995 a 2003,
- mezinárodní výzkumné šetření ESS.

Otázka na postoj veřejnosti k zaměstnávání cizinců na českém pracovním trhu se ve výzkumech veřejného mínění objevovala nepravidelně. Nejstarší data s touto tematikou pocházejí z výzkumu Ekonomická očekávání a postoje uskutečněného v roce 1993. Zde byla respondentům položena otázka následujícího znění: „Je třeba zavést omezující opatření pro cizince, aby bylo možné zaměstnat především lidi z naší republiky.“ Respondenti se mohli vyjádřit v čtyřech kategoriích od „určitě ano“ až po „určitě ne“, přičemž neměli možnost volit odpověď „nevím“. Stejnou otázku dostali respondenti i v šetření, které probíhalo následující rok.

Tabulka 3.1. Názory na to, zda je třeba zavést omezující opatření pro cizince, aby bylo možné zaměstnat především lidi z ČR

	1993	1994
Určitě ano	48	46,9
Spíše ano	38	39,6
Spíše ne	11	11
Určitě ne	3	2,5

Zdroj: Ekonomická očekávání a postoje 1993 (N = 1972) a 1994 (N = 1301).

Poznámka: sloupcová procenta.

Dotazovaní odpovídali v kontextu otázek, které se zabývaly probíhající ekonomickou reformou v tehdy nově vzniklé České republice. Na odpovědích je patrný značný příklon k omezování pracovních příležitostí pro cizince, pokud by jejich zaměstnávání ohrozilo pracovní místa českých občanů. Z odpovědí v rámci tohoto opakovaného šetření samozřejmě nelze vyvodit nějaký hlubší pohled české veřejnosti na postavení cizinců v českém pracovním trhu, ale tato data nám budou užitečná pro další srovnání. Pro dokreslení kontextu výzkumu byla míra nezaměstnanosti v letech 1993 a 1994 dle údajů ČSÚ 4,3 procenta (v obou letech), tedy velmi nízká. Ovšem jak víme z kognitivně-psychologických [Cerulo 2002: 4] i sociologických¹² výzkumů, hodnocení sociální situace respondenty se odehrává často spíše v relacích než absolutních pojmech a údajích. Pro respondenty tedy pravděpodobně nebylo důležité to, že nezaměstnanost byla v daném období v nějakém „absolutním hodnocení“ nízká, ale spíše to, že ve srovnání s rokem 1989 se radikálně zvýšila. A to samé zřejmě platí i o hodnocení počtu cizinců na trhu práce.

3.1. Otázky ohledně zaměstnávání cizinců v datech IVVM a CVVM

V pravidelně se opakujícím šetření Institutu pro výzkum veřejného mínění (IVVM) a posléze Centra pro výzkum veřejného mínění (CVVM) se otázky týkající se cizinců a trhu práce nevyskytovaly příliš často. Otázky s touto tematikou se objevily poprvé v únoru roku 1997 a poté se opakovaly již pravidelněji. To je dáno jak vzhledem k dnešku relativně nízkým počtem cizinců na trhu práce, tak i jistým tradicionalismem ovládajícím zařazování otázek do šetření IVVM.¹³ V dalším textu budou otázky z výzkumů IVVM a především CVVM prezentovány podle jejich chronologie a podle témat, kterých se týkaly. Jedna z opakujících se otázek se respondentů ptala na to, jestli znají nějaké cizince pracující v ČR a další obdobná se týkala přímo vyjmenování národnosti pracovníků.

Tabulka 3.2. Znáte cizince, kteří pracují u českých firem u nás?

Zná jich více	34,7
Zná jen jednoho	8,5
Nezná	56,8

Zdroj: IVVM, únor 1997 (N = 1131).

Poznámka: sloupcová procenta.

V další tabulce jsou prezentovány výsledky na známost cizinců *dlouhodobě pracujících v ČR*, což je širší kategorie než cizinci pracující u českých firem (což je definice nezahrnující například cizince u nás podnikající).

¹² To je známé například z oblasti výzkumu vnímání bohatství a chudoby, z kterých vyplývá, že lidé hodnotí svoji situaci především relačně vzhledem k jiným členům této společnosti nebo také vzhledem k vlastní situaci v minulosti [Mareš 1999].

¹³ Hledání odpovědi na otázku, co rozhoduje o zařazení určitého tématu do dotazníkového šetření, by samozřejmě samo o sobě stálo za samostatný výzkum. Výzkumy veřejného mínění nemusíme vidět pouze jako reakci na určité fenomény (například - něco je vnímáno jako problém, a proto se toto téma dostane do výzkumu), ale také jako aktivní činitel (například - něco se díky hře různých zájmů či prakticky náhodou stane objektem výzkumu a díky prezentaci výsledku výzkumu v médiích se to označí jako „problém číslo jedna“), jak koneckonců upozorňují autoři tak významní jako Bourdieu [1995] nebo Alexander [2006]. Jak už bylo rozebráno v kapitole o měření postojů, výzkumy veřejného mínění hrají důležitou roli v nastolování agendy veřejné debaty.

Tabulka 3.3. Znáte cizince, kteří dlouhodobě pracují v ČR? Pokud ano, odkud pochází?

	1999	2001
Neví	1,3	2,3
Jiná odpověď	3,9	0,4
Nezná nikoho	40,3	28,7
Slovensko	5,5	7,4
Polsko	2,5	-
Ukrajina	24,9	29,6
Ostatní země SSSR	6,5	-
Státy bývalého SSSR	-	1,7
Rusko	-	5,7
Balkánské země	2,7	-
Vietnam	9,3	14,1
Čína	0,4	0,3
Velká Británie	0,7	-
USA	0,4	-
Německo	1,3	1,5
Rakousko	0,2	-
Státy bývalé Jugoslávie	-	1,2
Postkomunistické země	-	3,4
Jiné země	-	3,7

Zdroj: IVVM leden 1999 (N = 904), CVVM květen 2001 (N = 998).

Poznámka: Otázka byla otevřená. Symbol „-“ znamená, že odpověď na otázku nebyla v daném šetření uvedena. Sloupcová procenta.

V pozdějších výzkumech již nebyla otázka vztažena k cizincům, kteří pracují, ale obecně ke všem cizincům. Z výše uvedené tabulky by se mohlo zdát, že existuje trend v osobní známosti respondentů s cizinci, ale další šetření toto příliš nepotvrzují,¹⁴ například v roce 2007 uvedlo 57 procent respondentů, že zná cizince žijícího v ČR, ale v dalších letech 2008 a 2009 to bylo pouze 45, respektive 44 procent respondentů. Velmi zhruba tedy platí, že osobní znalost s cizinci má okolo poloviny obyvatel ČR. V roce 1999 byla například položena obdobná otázka, která zjišťovala respondentovu známost osoby, která si najala zahraniční pracovníky. V tomto případě nadpoloviční počet dotázaných takovou známost potvrdil.

¹⁴ Pojem „známost“ či „osobní známost“ nemají ovšem z hlediska respondentů jednoznačné interpretace, jejich uchopení se pravděpodobně mezi jednotlivci poněkud liší, a proto ani nemá smysl interpretovat rozdíly v řádu několika málo procent (které navíc mohou být způsobeny i chybou výběru).

Tabulka 3.4. Víte o někom ve svém okolí, kdo si najal na práci cizince z „Východu“, kteří zde dlouhodobě pracují?

Zná několik případů	38,4
Zná jeden případ	19,6
Nezná takový případ	42

Zdroj: IVVM leden 1999 (N = 924).

Poznámka: sloupcová procenta.

Dalším tématem, na které se výzkumy zaměřily, bylo hodnocení pracovního výkonu cizinců. V roce 1997 byly dotazovaným položeny z dnešního pohledu asi nekorektní otázky na výkon pracovníků z ciziny s ohledem na to, zda pocházejí z „Východu“, či „Západu“. Toto rozdělení však ukazuje na podstatnou skutečnost, že cizinci jsou v tomto výzkumu chápáni nikoliv jako jedna skupina, ale podle svého geografického původu, případně národnosti (viz kapitola této knihy „Postoje k národnostem“). Respondenti byli žádáni o názor na pracovní výkon. Z celého vzorku byli tázáni pouze ti, kteří uvedli osobní znalost cizince pracujícího v ČR, metodologicky chybně však hodnotili pracovní výkon bez ohledu na to, zda cizinci, které znali, pocházeli z „Východu“ či „Západu“, pro obě takto konstruované skupiny cizinců. Odpovědi pak podle mého názoru neodrážejí nějaké realistické hodnocení pracovního výkonu, ale spíše předsudky dotazovaných. Nicméně i z tohoto pohledu jsou tyto odpovědi velmi zajímavé, protože ukazují velmi rozdílné hodnocení obou skupin cizinců. Devět procent respondentů hodnotilo pracovní výkon „západních“ pracovníků negativně, ale u „východních“ to bylo již dvacet pět procent.

Tabulka 3.5. Hodnocení výkonu pracovníků ze „Západu“ a z „Východu“

	Jaký je pracovní výkon cizinců:	
	ze „Západu“?	z „Východu“?
Dobry	22,3	15
Spíše dobrý	38,7	49,6
Spíše špatný	7,8	20,9
Špatný	1	3,9
Neví	30,1	10,7

Zdroj: IVVM únor 1997 (N = 488).

Poznámka: sloupcová procenta.

Obdobný posun, v tomto případě desetiprocentní, směrem k negativnímu hodnocení mezi oběma kategoriemi cizinců pak najdeme i v další otázce, která zkoumala názor dotazovaných na přijímání cizinců do českých firem. Je podle mého názoru opět nutné poukázat na to, že termín „současný stav“ nepředpokládá skutečnou znalost o počtu pracujících v českých podnicích, a proto můžeme výsledky chápat spíše jako hodnocení obecného postoje k oběma definovaným kategoriím pracovníků, stejně jako u otázky předchozí, nikoliv jako realistické hodnocení pracovníků z hlediska jejich prospěšnosti pro české podniky.

Tabulka 3.6. Domníváte se, že je potřebné, aby české firmy u nás přijímaly další zahraniční pracovníky ze „Západu“ nad současný stav?

Rozhodně ano	3,7
Spíše ano	15,5
Spíše ne	34
Rozhodně ne	31,2
Neví	15,6

Domníváte se, že je potřebné, aby české firmy u nás přijímaly další zahraniční pracovníky z „Východu“, nad současný stav?

Rozhodně ano	0,9
Spíše ano	10,3
Spíše ne	33,5
Rozhodně ne	41,4
Neví	14

Zdroj: IVVM únor 1997 (N = 1131).

Poslední ze série otázek, které zkoumaly postoje k „západním“ a „východním“ cizincům pracujícím v ČR, se zabývala chováním českých občanů k těmto kategoriím lidí. V kontextu předchozích odpovědí nepřekvapí opět výrazný rozdíl mezi hodnocením těchto dvou kategorií. V případě této otázky je ještě více znatelný než u obou předchozích. Podle respondentů čeští občané ve svém chování velmi výrazně favorizují cizince ze západních zemí. Tyto otázky jako celek ukazují poměrně značně negativní chápání pracovníků z „východních“ zemí.

Tabulka 3.7. Hodnocení postojů vůči pracujícím cizincům ze „Západu“ a z „Východu“

Máte za to, že naši občané se chovají k cizincům pracujícím v ČR

	ze „Západu“	z „Východu“?
Přátelsky	11,9	3,1
Spíš přátelsky	37,1	17,4
Neutrálně	27,5	41,9
Spíše nepřátelsky	2	18,7
Nepřátelsky	0,4	2
Neví	21,1	16,9

Zdroj: IVVM únor 1997 (N = 1135).

Poznámka: sloupcová procenta.

Poslední otázka z druhého nejstaršího výzkumu týkajícího se postojů k pracujícím cizincům, uvedeného v této přehledové kapitole, se týkala ochoty respondentů přiznat dlouhodobě pracujícím cizincům stejná práva, jako mají čeští občané. Výsledky ukazují, že poměrně velká, více než třetinová, část respondentů by se k takovému návrhu stavěla negativně, nicméně počet těch, kteří by naopak byli ochotni taková práva cizincům přiznat, je v celém souboru větší a tvoří o něco více než polovinu dotázaných.

Tabulka 3.8. Mají mít cizinci, kteří dlouhodobě pracují v ČR, stejná práva jako čeští občané?

Rozhodně ano	13
Spíše ano	40,1
Spíše ne	22,3
Rozhodně ne	15,4
Neví	9,2

Zdroj: IVVM únor 1997 (N = 1135).

Poznámka: sloupcová procenta.

V roce 1999 bylo ve výzkumu IVVM opět uvedeno více otázek věnovaných tématu cizinců a trhu práce. Respondenti byli žádáni o názor na zaměstnávání zahraničních pracovníků vzhledem k fungování firem, dostatku českých pracovníků a začleňování do Evropy. Převaha dotazovaných ve všech těchto případech považovala zaměstnávání cizinců za zbytečné. Nejvíce tomu bylo ve vztahu k dostatku českých pracovníků (78 %) a fungování firem (58 %), nejméně v případě začleňování ČR do Evropy.

Tabulka 3.9. Hodnocení potřebnosti zaměstnávání zahraničních pracovníků v českých firmách

Domníváte se, že zaměstnávání zahraničních pracovníků v českých firmách v nastávajícím roce je z hlediska

	fungování firem	dostatku našich pracovníků	začleňování ČR do Evropy
Je nezbytné	2,1	1,1	3,1
Je potřebné	21,9	8,3	17,3
Je zbytečné	58,2	76,9	44,9
Neví	17,8	13,7	34,6

Zdroj: IVVM leden 1999 (N = 925).

Poznámka: sloupcová procenta.

V roce 2001 byl výzkum CVVM zaměřen spíše opačným směrem, než je téma této kapitoly, tedy k práci českých občanů v zahraničí, téma postoje k cizincům v ČR se ale jednou otázkou objevilo. Skoro šedesát procent dotázaných v tomto výzkumu uvedlo, že nemá dobrý vztah k většině pracujících cizinců.

Tabulka 3.10. K jaké části cizinců, kteří u nás pracují, máte dobrý vztah?

Téměř ke všem	10,1
K většině	30,7
K menší části	38
Téměř k nikomu	21,2

Zdroj: CVVM květen 2001 (N = 1010).

Další šetření CVVM s otázkami věnovanými zaměstnávání cizinců proběhlo v roce 2003, zde se také znovu objevilo hodnocení pracovníků z hlediska výkonu. Tentokrát se nejednalo o otázku obecnou, ale byla přímo vztažena k pracovnímu výkonu českých občanů.

Tabulka 3.11. Hodnocení pracovního výkonu

Existují podle Vašich zkušeností rozdíly pracovních výkonů mezi českými pracovníky a pracovníky ze Západu?

Ano	24
Ne	29,9
Neví	46,1

N = 1046

Pracovní výkon pracovníků ze Západu je: (odpovídali jen ti, kteří uvedli Ano v předchozí otázce)

Výrazně lepší	11,6
Spíše lepší	54,2
Spíše horší	22,7
Výrazně horší	6,4
Neví	5,2

N = 251

Existují podle Vašich zkušeností rozdíly pracovních výkonů mezi českými pracovníky a pracovníky z Východu?

Ano	38,3
Ne	23,2
Neví	38,4

N = 1038

Pracovní výkon pracovníků z Východu je: (odpovídali jen ti, kteří uvedli Ano v předchozí otázce)

Výrazně lepší	11,6
Spíše lepší	44,9
Spíše horší	31,6
Výrazně horší	9,8
Neví	2

N = 396

Zdroj: CVVM květen 2003.

Poznámka: sloupcová procenta.

Odovědi opět ukazují na výraznější diferenciaci mezi oběma kategoriemi cizinců. Velké procento dotázaných však nedokázalo otázku zodpovědět, pokud se respondenti vyjádřili, tak uvedli, že existuje více rozdílů v pracovním výkonu mezi českými pracovníky a pracovníky z „Východu“. Pracovní výkon cizinců ze „Západu“ byl hodnocen výrazně výše než výkon českých pracovníků. Vzhledem k postojům prezentovaným v předchozích tabulkách byl překvapivě hodnocen jako lepší i pracovní výkon „východních“ cizinců ve srovnání s českými pracovníky, ten však již nebyl tak výrazný.

V roce 2003 se ve výzkumu Naše společnost objevilo i několik otázek, které se pak opakovaly také v letech 2007, 2008 a 2009. To umožňuje i výraznější srovnání, než tomu bylo u předchozích uvedených otázek. Opakované otázky zahrnují téma zaměstnávání cizinců ze zemí EU a ostatních, ohrožení českých občanů levnou pracovní silou, přílivem zahraničního kapitálu a jeho vlivem na trh práce a oblastmi profesního uplatnění a umístění pracovních míst pro cizince.

Tabulka 3.12. Názory na zaměstnávání cizinců od roku 2003

Při přijímání do práce je správné upřednostňovat cizince ze zemí EU oproti jiným cizincům.				
	2003	2007	2008	2009
Souhlasí	28,7	40,9	37,1	40,4
Nesouhlasí	54,7	47,7	49,1	45,1
Neví	16,6	11,5	13,8	14,5
Levná cizí pracovní síla ohrožuje současné zaměstnávání českých občanů.				
Souhlasí	82,3	67,8	66,2	77,9
Nesouhlasí	12,3	29,1	27,8	17
Neví	5,3	3,2	6	5,1
Cizinci by se měli zaměstnávat jen v profesích, o něž občané ČR nemají zájem.				
Souhlasí	62,6	66,3	62,5	65,9
Nesouhlasí	28	28,8	29,7	26,3
Neví	9,5	4,9	7,8	7,8
Zaměstnávání cizinců by se mělo omezit v oblastech s vysokou nezaměstnaností.				
Souhlasí	81,1	74,9	62,9	78,2
Nesouhlasí	11,5	18,4	19,9	14,1
Neví	7,4	6,7	10,9	7,6

Zdroj: CVVM květen 2003 (N = 1047) a 2007 (N = 1131), březen 2008 (N = 1028) a 2009 (N = 1139).

Poznámka: V roce 2007 byla použita čtyřbodová škála: (rozhodně souhlasí, spíše souhlasí, spíše nesouhlasí, rozhodně nesouhlasí), která byla překódována do dvou stupňů, tak jak tomu bylo v ostatních výzkumech. Sloupcová procenta.

V roce 2007 byly k výše uvedeným výrokům přidány ještě následující dvě otázky (tabulka 3.13):

Tabulka 3.13. Zaměstnávání cizinců na kvalifikovaných pozicích a jejich využití jako levné pracovní síly

Zaměstnávání cizinců přináší kvalifikovanou pracovní sílu, nové pracovní zkušenosti apod.	
Rozhodně souhlasí	4,8
Spíše souhlasí	32,1
Spíše nesouhlasí	37
Rozhodně nesouhlasí	10,5
Neví	15,6
Cizinci jsou využíváni jako levná pracovní síla.	
Rozhodně souhlasí	23,5
Spíše souhlasí	50,4
Spíše nesouhlasí	13,6
Rozhodně nesouhlasí	4,2
Neví	8,2

Zdroj: CVVM květen 2007 květen (N = 1131).
Poznámka: sloupcová procenta.

Z uvedených odpovědí a vzhledem k možnosti časového srovnání lze mezi lety 2003 až 2008 vysledovat pozvolnou změnu postoje k zaměstnávání cizinců zejména u tvrzení: „Levná cizí pracovní síla ohrožuje současné zaměstnávání českých občanů“ a „Zaměstnávání cizinců by se mělo omezit v oblastech s vysokou nezaměstnaností“ směrem k menšímu souhlasu s těmito tvrzeními, v roce 2009 se však již tento trend neprojevuje, což se dá vysvětlit změněnou situací v ekonomickém vývoji. V otázkách položených v roce 2007 byli dotazovaní rozděleni v hodnocení přínosu cizinců jako pracovní síly a velkou většinou souhlasili s názorem, že cizinci pracující v ČR jsou využíváni jako levná pracovní síla.

Velmi obecně položená otázka zkoumala názor na správnost zaměstnávání cizinců v ČR. V roce 2003 byl ještě počet souhlasících a nesouhlasících respondentů přibližně stejný, v dalších zkoumaných letech však již výrazně převažoval podíl respondentů souhlasících se zaměstnáváním cizinců. Stejně jako v případě výše popsaných otázek se zde mezi lety 2008 a 2009 již zřejmě projevil vliv světové hospodářské krize, nicméně počet souhlasících dotázaných je stále větší, než byl v roce 2003.

Tabulka 3.14. Domníváte se, že je správné zaměstnávat cizince v ČR?

	2003	2008	2009
Rozhodně ano	5	10,6	6,7
Spíše ano	40,2	57,1	47,7
Spíše ne	34,6	21,4	28,4
Rozhodně ne	9	3,9	7,9
Neví	11,3	7	9,4

Zdroj: CVVM květen 2003 (N = 1047), březen 2008 (N = 1028) a 2009 (N = 1139).

Poznámka: sloupcová procenta.

Následující dvě otázky (tabulka 3.15) můžeme považovat za rozvedení předchozího tématu, ale možná díky odlišné a jinak emotivně zabarvené formulaci (bylo také použito slova imigranti místo cizinci) je počet respondentů souhlasících s přijímáním cizinců výrazně menší než v předchozím případě.

Tabulka 3.15. Souhlas s přijetím ekonomických migrantů v ČR v letech 2007 a 2009

	Česká republika by měla přijímat imigranty			
	za účelem zaměstnání		za účelem podnikání	
	2007	2009	2007	2009
Rozhodně souhlasí	7,1	6,6	4,9	6
Spíše souhlasí	46,2	42,2	34,5	35,4
Spíše nesouhlasí	32,6	32,1	34,1	32,7
Rozhodně nesouhlasí	9,8	12,6	15,7	15,3
Neví	4,3	6,3	10,7	3

Zdroj: CVVM květen 2007 (N = 1132) a březen 2009 (N = 1139).

Poznámka: sloupcová procenta.

V posledním výzkumu CVVM, kde se objevily otázky věnované cizincům na trhu práce, byla přítomna i otázka, jejíž formulačně různé varianty se objevují v mnoha již komentovaných výzkumech a také v následně komentovaných výzkumech PPA 2, ESS a ISSP. Respondenti na tuto otázku a její varianty odpovídají poměrně konzistentním souhlasem s tvrzením, že přítomnost pracujících cizinců zvyšuje nezaměstnanost, což je v dobrém souladu se závěry [Joffe 1999], že v situaci vnímaného ohrožení (v tomto případě ohrožení nezaměstnaností) je jako viník identifikován někdo „jiný“, někdo, kdo je sice součástí naší skupiny (vyskytuje se v ní, pracuje v ní), ale tak zcela do ní nepatří, a je tedy cizincem ve smyslu, který mu dal Simmel.

Tabulka 3.16. Cizinci pobývající dlouhodobě v České republice zvyšují nezaměstnanost

Rozhodně souhlasí	32,6
Spíše souhlasí	39,3
Ani souhlas, ani nesouhlas	17
Spíše nesouhlasí	7
Rozhodně nesouhlasí	1,2
Neví	2,6

Zdroj: CVVM Naše společnost 2009 březen (N = 1137).

Poznámka: sloupcová procenta.

Tabulka 3.17. Pokud člověk, který se do ČR přistěhuje ze zahraničí, nechce být lidmi v místě Vašeho bydliště vnímán jako cizinec, nakolik jsou podle Vás důležité následující okolnosti: pracovat v ČR

Velmi důležité	32
Poměrně důležité	53,1
Málo důležité	8,7
Nedůležité	3,2
Neví	2,8

Zdroj: CVVM březen 2009 (N = 1138).

Poznámka: sloupcová procenta.

Odpovědi na poslední otázku v bloku věnovaném výzkumům IVVM a CVVM jednoznačně ukazují, že českými občany je práce vnímána jako jeden ze základních předpokladů pro úspěšnou integraci cizinců. Blíže se všem faktorům, které na uznání cizinců v naší zemi působí, věnují Martin Vávra a Yana Leontiyeva v kapitole této studie věnované postojům k multikulturalismu.

3.2. Druhý evropský srovnávací výzkum možných účinků populační politiky (PPA2)

Otázky spojené se zaměstnáváním cizinců, se objevily i v evropském výzkumu populační politiky, který proběhl v roce 2001 a byl realizován výzkumníky z Masarykovy univerzity v Brně pod vedením profesora Rabušice. Zde se na rozdíl od většiny předchozích uvedených výzkumů vyskytovala i otázka, která byla pozitivně formulována, nicméně i v tomto případě se objevil většinový nesouhlas respondentů s tvrzením, že cizinci jsou potřební, pokud dělají práci, kterou ostatní odmítají. S negativně laděnou otázkou: „Cizinci berou Čechům práci“ souhlasila nadpoloviční většina respondentů a počet nesouhlasících dosáhl téměř čtvrtinového podílu na souboru dotazovaných.

Tabulka 3.18. Cizinci jsou potřební, neboť dělají takovou práci, kterou ostatní odmítají

Zcela souhlasí	4,4
Spíše souhlasí	27,2
Ani souhlas, ani nesouhlas	33,1
Spíše nesouhlasí	26,7
Absolutně nesouhlasí	8,6

Zdroj: PPA 2 2001 (N = 1070).

Poznámka: sloupcová procenta.

Tabulka 3.19. Cizinci berou Čechům práci

Zcela souhlasí	19,2
Spíše souhlasí	33,8
Ani souhlas, ani nesouhlas	25,2
Spíše nesouhlasí	19
Absolutně nesouhlasí	2,8

Zdroj: PPA 2 2001 (N = 1053).

Poznámka: sloupcová procenta.

Poslední otázka z výzkumu PPA 2, která byla směřovaná k tematice cizinců na trhu práce, se týkala počtu přijímaných cizinců. Zde se respondenti velmi výrazně přiklonili k názoru, že počet cizinců by měl odpovídat potřebám českého trhu práce.

Tabulka 3.20. Souhlas s tvrzením, že počet cizinců, kteří u nás získají povolení k pobytu, by měl odpovídat potřebám trhu práce

Zcela souhlasí	23,8
Spíše souhlasí	50,7
Ani souhlas, ani nesouhlas	19,4
Spíše nesouhlasí	5,2
Absolutně nesouhlasí	0,7

Zdroj: PPA 2 2001 (N = 1070).

Poznámka: sloupcová procenta.

3.3. Mezinárodní výzkumy ESS a ISSP

Souhlas či nesouhlas s tvrzením: „Cizinci berou lidem práci“, byl v různých podobách otázky přítomen i ve velkých mezinárodních šetřeních ISSP a ESS. V případě prvního jmenovaného výzkumu tak tomu bylo v letech 1995 a 2003 v šetřeních s názvem Národní identita. Evropský sociální výzkum zařadil do výzkumu v roce jedenáctibodovou škálu, která měla na jednom konci tvrzení: „Cizinci berou pracovní místa“, a na opačném pólu tvrzení: „Cizinci vytvářejí pracovní místa“.

Tabulka 3.21. Názor na vliv cizinců na trh práce v České republice

Berou pracovní místa				Neutrální odpověď				Vytvářejí pracovní místa		
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
6,7	12,6	12,7	15,8	10,7	26,9	6,2	4,2	2,4	0,9	0,9

Zdroj: ESS 2002 (N = 1258).

Poznámka: Sběr dat v ČR probíhal v letech 2003 a 2004; řádková procenta.

Z výsledků je opět velmi patrný příklon k názoru, že cizinci berou pracovní místa českým občanům (všimněme si, že krajní body škály vyjadřující prospěšnost zaměstnávání cizinců téměř nejsou respondenty vybírány, na rozdíl od krajních bodů vyjadřujících negativní vliv cizinců na trh práce - průměr odpovědí je 3,22).

Mezinárodní výzkum umožňuje i srovnání s ostatními zeměmi a z výsledků je zřejmé, že se rozložení odpovědí na této škále se mezi zeměmi velmi liší. Jak ukazuje graf 3.1, názor, že cizinci spíše berou práci, než vytvářejí nová pracovní místa, převažoval nad názorem opačným téměř ve všech zkoumaných zemích. Zde pro zjednodušení srovnání byla původně jedenáctibodová škála překódována do pěti kategorií, kategorie 1 představuje souhlas s výrokem: „Cizinci berou pracovní místa“, kategorie 3 je neutrální (v původní škále 5) a kategorie 5 představuje souhlas výrokem: „Cizinci vytvářejí pracovní místa“. Do kategorie 1 byly překódovány původní kategorie 0 a 1, do kategorie 2 byly sloučeny 2, 3 a 4, do kategorie 4 původní kategorie 6, 7 a 8, a konečně do kategorie 5 původní 9 a 10. Významný podíl odpovědí představovaly ty neutrální. Podíváme-li se na postoje české veřejnosti v porovnání s ostatními zeměmi, zjistíme, že se Česká republika řadí k zemím se spíše negativním vnímáním přínosů cizinců pro trh práce: spolu s respondenty z ČR vyjadřovali nejvíce negativní hodnocení respondenti z Maďarska, Portugalska, Řecka a Polska. Na opačném pólu byly skandinávské státy s velmi příznivým hodnocením cizinců.

Data z mezinárodních výzkumů ISSP také potvrzují trend negativního vnímání cizinců na trhu práce v naší zemi. Vzestup souhlasných stanovisek s tímto tvrzením je za osm let poměrně velmi výrazný. Jak ukazuje tabulka 3.22, počet souhlasících respondentů se zvýšil z 41 procenta na 58 procent.

Tabulka 3.22. Souhlas s názorem, že přistěhovalci berou práci lidem, kteří se narodili v České republice

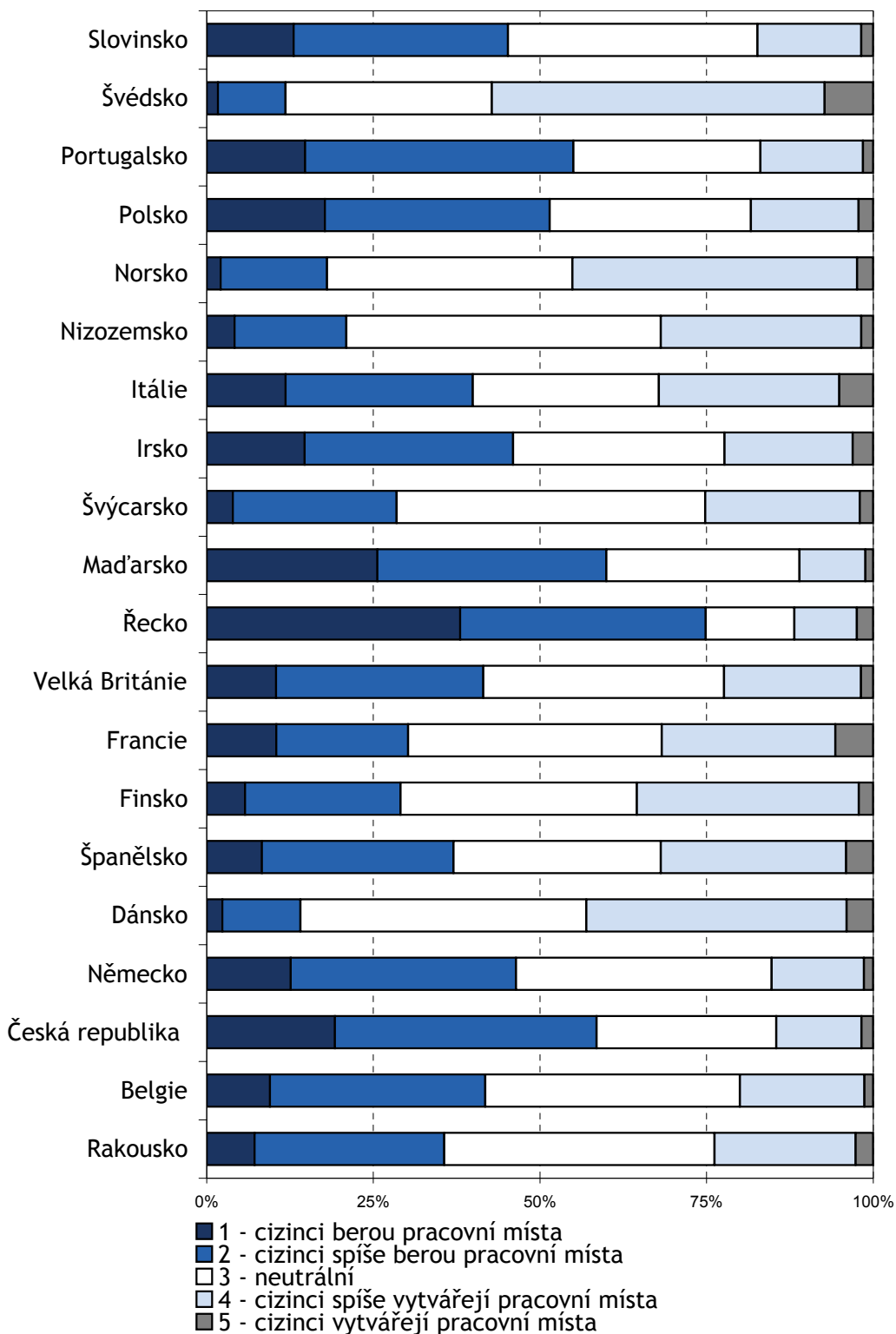
	1995	2003
Naprosto souhlasí	17,3	24,2
Spíše souhlasí	23,4	33,8
Ani souhlas, ani nesouhlas	23,3	24,1
Spíše nesouhlasí	23,9	13
Naprosto nesouhlasí	8,4	3,6
Neumí vybrat	3,6	1,3

Zdroj: ISSP 1995 (N = 1111), ISSP 2003 (N = 1179).

Poznámka: sloupcová procenta.

V případě ISSP se opět jedná o mezinárodní celosvětové šetření s velmi přísným výběrem respondentů, a je tak stejně jako v případě předchozího výzkumu ESS možné skutečně kvalitní srovnání v jednotlivých zemích. I výsledky komparace za poslední vlnu výzkumu Národní identita, které jsou znázorněny v grafu 3.2., potvrzují nadprůměrnou četnost negativních postojů k cizincům na trhu práce v případě České republiky. Podobný podíl takto smýšlejících dotazovaných je charakteristický pro postkomunistické země, jako je Maďarsko, Polsko, Bulharsko, nebo třeba oblast bývalého východního Německa. Západní státy mají kromě Portugalska postoj k cizincům na trhu práce výrazně pozitivnější. Opět také platí, že nejvíce pozitivní je tento přístup v případě skandinávských států a například také Švýcarska.

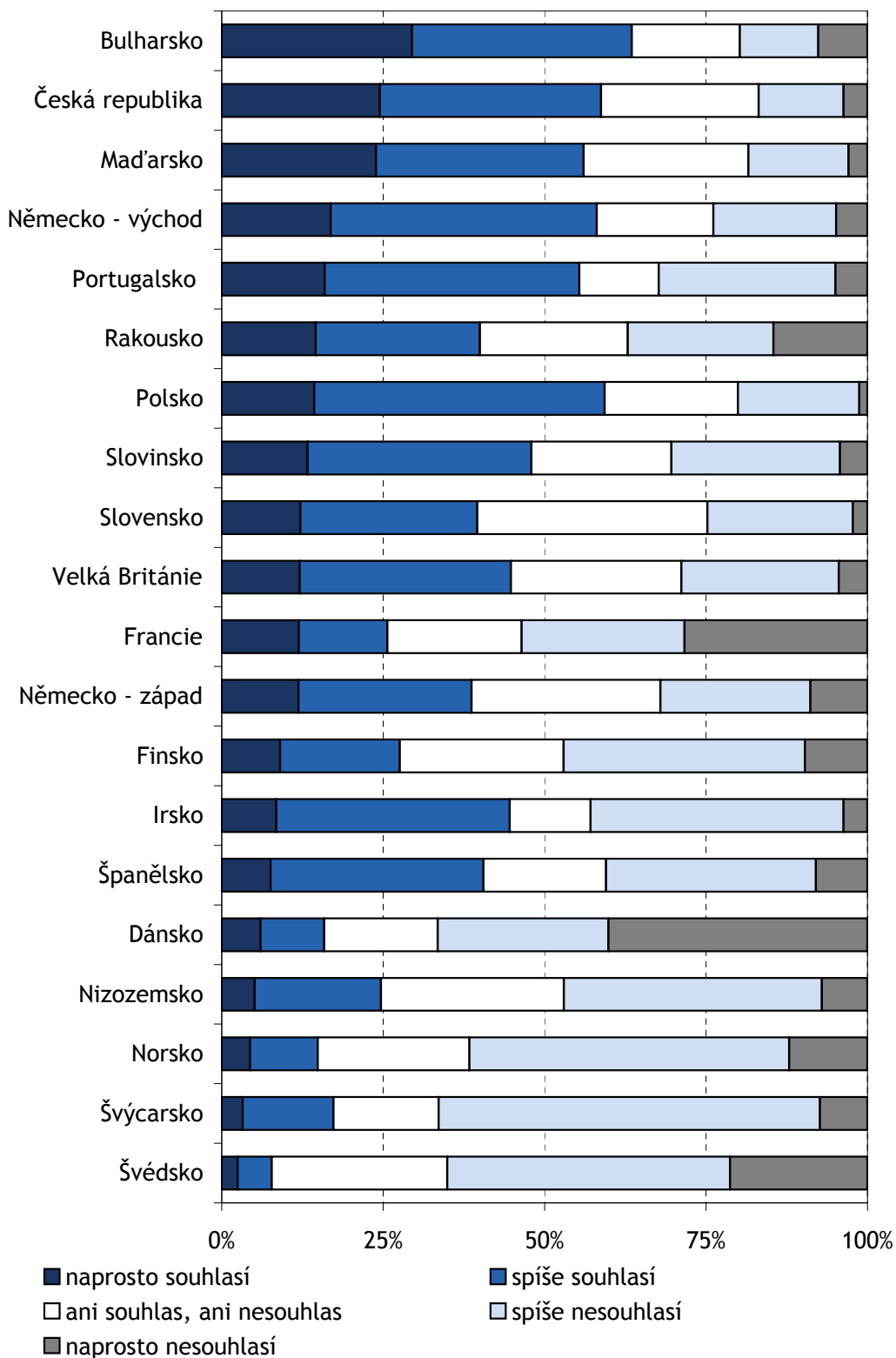
Graf 3.1. Vnímání vlivu imigrace na domácí trh práce ve výzkumu ESS ve vybraných zemích

Zdroj: ESS 2002.

Poznámka: Původní škála byla překódována do pěti kategorií, kde na jedné straně je kategorie, která představuje souhlas s výrokem „Cizinci berou pracovní místa“, na straně druhé - souhlas s výrokem „Cizinci vytvářejí pracovní místa“.

Graf 3.2. Souhlas s názorem, že přistěhovalci berou práci lidem, kteří se narodili v „zemi výzkumu“

Zdroj: ISSP 2003.

3.4. Vztah ostatních proměnných k vnímání cizinců na trhu práce

Stejně jako je tomu i v dalších kapitolách, se na tomto místě pokusím o stručné přiblížení vlivu ostatních charakteristik respondenta na jeho vnímání cizinců na trhu práce. Jako datový zdroj zde poslouží poslední dostupný výzkum CVVM z března 2009.

Výsledky jsou slovně zhodnoceny v následující tabulce (vliv proměnných byl zkoumán na otázce: „Domníváte se, že je správné zaměstnávat cizince v ČR?“).

Tabulka 3.23. Vztah postojů k zaměstnávání cizinců a ostatních charakteristik respondenta

Vzdělání	Respondenti s vyšším stupněm vzdělání, než je maturita, více souhlasí se zaměstnáváním cizinců. U ostatních stupňů vzdělání není rozdíl významný.
Velikost obce	Nemá významný vliv.
Pohlaví	Nemá významný vliv.
Životní úroveň domácnosti	Respondenti, kteří subjektivně svou životní úroveň hodnotí jako dobrou, více souhlasí se zaměstnáváním cizinců, než ti, kteří ji hodnotí jako špatnou.
Zařazení na škále pravice-levice	Respondenti hlásící se k pravici více souhlasili se zaměstnáváním cizinců než ti, kdo se hlásili k levici. Celkový rozdíl však nebyl příliš velký.
Věk	Mladší respondenti více souhlasili se zaměstnáváním cizinců, rozdíl však z hlediska věčné významnosti opět nebyl příliš veliký.
Osobní znalost cizinců	Lidé s osobní znalostí cizinců hodnotí zaměstnávání cizinců výrazně více pozitivně. Lze to brát jako další doklad toho, že i když vzájemná známost a komunikace mezi kulturami a národnostmi není samospasitelná, má pozitivní vliv na postoje a následně pravděpodobně i na jednání.

Zdroj: CVVM, březen 2009, N = 1138.

3.5. Závěr

V této kapitole jsem se pokusil podat přehled co možná nejvíce výsledků ze sociologických výzkumů týkajících se cizinců na trhu práce. Postoje k cizincům vykazují na úrovni populace značnou fluktuaci. Tyto rozdíly mezi jednotlivými šetřeními lze velmi pravděpodobně připsat odlišným zněním jednotlivých otázek v dotaznících, ale také tomu, že u velké části respondentů postoje pravděpodobně nejsou příliš hluboce založené, a může jít tedy spíše o „ne-postoje“ (ve smyslu, jak jsou uvedeny v druhé kapitole této knihy). Někteří respondenti ve výzkumech odpovídají náhodným způsobem, který je dán kontextem otázky a/nebo momentálním přesvědčením. Svůj vliv na odpovědi má i vnímání diskurzu o cizincích v době výzkumu. I s přihlédnutím k tomuto konstatování ale z dat uvedených výzkumů

vystupuje určitý vzorec. Z výsledků uvedených šetření je patrný hluboce ambivalentní názor na cizince pracující v České republice. S výjimkou jedné otázky (viz tabulku 3.14) jsou postoje spíše negativní. Konzistentní jsou názory respondentů na tvrzení o zabírání pracovních míst českým občanům pracovní imigrací, s tímto výrokem a jeho různými verzemi vždy souhlasí výrazná většina respondentů. Jak ukazují mezinárodní výzkumy, nejsou tyto postoje charakteristické pouze pro Českou republiku, ale také pro další evropské země, zejména ty postkomunistické. Ze západních států se podobným postojům blíží pouze Portugalsko a Řecko, které jsou ovšem z celku západních zemí nejméně ekonomicky vyvinuté a životní úrovní se blíží té české.

S výjimkou jednoho výzkumu nebylo možné prezentovat názory z období právě probíhající finanční a hospodářské krize, která bude mít pravděpodobně velký vliv na postoje k cizincům na trhu práce. To může být námětem, a také jistě bude, pro další publikace. Tato kapitola si neklade za cíl nic jiného než podat přehled dostupných dat z oblasti reprezentativních šetření a stručný komentář výsledků. Může tak do budoucna poskytnout základ pro hlubší a širší analýzu.

4. Postoje k národnostem a etnikům

Martin Vávra

V této části se budeme věnovat těm výsledkům sociologických šetření, které se týkají hodnocení konkrétních národností a etnik a postojů respondentů k nim. Půjde jak o národnosti jako takové (tedy například postoj k Ukrajincům, Němcům atd., ať žijí kdekoli), tak i postoje k příslušníkům těchto národností žijícím na území ČR. V různých letech bylo používáno odlišné znění otázek a někdy se lišily i za otázkami skryté konstrukty, které sice vždy nějakým způsobem měřily postoj k daným národnostem, někdy ovšem jako „vztah“ (zjišťovaný na škále od „velmi dobrý“ po „velmi špatný“), jindy jako „sympatie“ a opět v jiném výzkumu jako „důvěru“. Využíváme zde data z Institutu pro výzkum veřejného mínění (IVVM) a jeho nástupce Centra pro výzkum veřejného mínění (CVVM), která máme v dispozici v časové řadě (s několika modifikacemi ve znění otázek) od roku 1989.

4.1. Historie výzkumů postojů k národnostem

Toto téma má v kvantitativních sociologických šetřeních poměrně dlouhou historii. Ve Spojených státech se objevovalo již od dvacátých let - to, že k tomu došlo právě v této zemi, má samozřejmě svou logiku, Spojené státy byly v této době zemí masivní imigrace. Jedním z nejvýznamnějších sociologů zkoumajících postoje k cizincům byl v této době Emory Bogardus. Ten ve svých výzkumech prováděných ve dvacátých letech v USA zjistil, že mezi respondenty existuje velmi konzistentní vzorec postojů k různým národnostem. Tyto postoje nevariovaly příliš ani podle vzdělání, věku nebo pohlaví. Mezi národnosti, ke kterým pocítovali Američané největší sympatie, patří bílí rodilí Američané, Britové a Kanadáné, potom následovali Francouzi, Němci, Švédové a příslušníci dalších západo- a severoevropských národů. Větší distanci pocítovali Američané ke Španělům, Italům, Židům a obecně k národnostem jižní a východní Evropy. Vůbec nejmenší sympatie pak ve výzkumu vyjadřovali vůči Japoncům, Číňanům, Indům a Turkům [Pettigrew et al. 1982: 23].

Intenzita předsudků v USA se od prvních výzkumů na toto téma do současnosti postupně snižovala, ovšem pořadí národností dle sociální distance se udrželo - až na některé výjimky (například Italové v očích amerických respondentů značně stoupli i relativně vzhledem k dalším národnostem). V letech 1933 a 1967 byl na vzorku studentů Princetonské univerzity proveden průzkum, který toto ukazuje zcela jasně, a výsledky tohoto výzkumu jsou v dobrém souladu s výsledky výzkumu celé populace USA. Snižuje se i podíl lidí, kteří jsou ochotni nějaké vlastnosti a obecné postoje k celým národnostem vyjadřovat.

Tabulka 4.1. Vlastnosti přisuzované jednotlivým národnostem

Příslušníci národností	Přisuzovaná vlastnost	Podíl respondentů, kteří tuto vlastnost jako typickou přisuzují	
		Rok 1933	Rok 1967
Číňané	úskoční	29	6
	pověřiví	34	8
Němci	lhostejní	44	9
	racionalističtí	78	47
Irové	zábavní	38	7
	bojovní	45	13
Italové	muzikální	32	9
	umělecky založení	53	30
Židé	mazaní	79	30
	ziskuchtiví	49	15
Afroameričané	líní	75	26
	pověřiví	84	13

Zdroj: [Pettigrew et al. 1982: 26].

Poznámka: Čísla ve sloupcích vyjadřují procentní podíl vzorku, který tuto vlastnost vybral jako typickou.

Ve vztahu k cizincům existovaly a existují komplexní sady předsudků a stereotypů, které nacházejí své konkrétní vyjádření v různých souvislostech a situacích. Joffe [1999: 261] ukazuje, jak byly příčiny různých epidemií mezi Angličany v minulosti hledány mezi cizinci přijíždějícími do Británie. Tak například za rozšířením lepry byly hledáni „orientálci“, za syfilidem Francouzi, za cholerou Asiaté a Irové měli být nositeli tyfu. Společné měly tyto národnosti to, že jejich příslušníci byli viděni jako „špinaví“, a to jak v doslovném, tak morálním slova smyslu.

4.2. Postoje české veřejnosti k různým národům a národnostem

Ve výzkumech CVVM byla od roku 1989 nepravidelně zařazována baterie zjišťující sympatie respondentů k vybraným národnostem.¹⁵ V následující tabulce vidíme průměrné hodnoty, směrodatné odchytky a také podíl respondentů, kteří uvedli odpověď „nevím“ - tato odpověď nebyla tazatelem nabízena, ale pokud ji respondent sám uvedl, tazatel ji zaznamenal.

¹⁵ Podnětem pro respondenty byla od roku 2000 otázka tohoto znění (předcházející znění otázky najde čtenář dále v textu): „Jak byste pomoci této karty označil svůj vztah k lidem těchto národů a národností? Jednička znamená, že jsou Vám velmi sympatičtí, sedmička velmi nesympatičtí.“ Respondenti poté své sympatie u jednotlivých národností vyjádřili pomocí sebeznačení na škále 1 až 7.

Tabulka 4.2. Sympatie k národům a národnostem

	Průměr	Směrodatná odchylka	Podíl respondentů, kteří zvolili odpověď „nevím“ (v %)
Češi	1,81	1,07	2,09
Slováci	2,06	1,16	2,00
Francouzi	2,35	1,15	3,39
Angličané	2,64	1,21	4,96
Švédové	2,65	1,29	7,31
Rakušané	2,94	1,33	3,13
Řekové	2,96	1,32	6,88
Poláci	3,06	1,36	2,52
Japonci	3,29	1,46	6,79
Maďaři	3,41	1,39	5,13
Američané	3,46	1,58	2,87
Němci	3,53	1,51	2,61
Indové	3,76	1,41	13,93
Litevci	3,77	1,49	16,80
Srbové	4,04	1,53	10,18
Rusové	4,07	1,52	3,31
Ukrajinci	4,32	1,60	5,40
Izraelci	4,37	1,60	11,92
Číňané	4,45	1,51	8,09
Turci	4,56	1,42	11,92
Kurdové	4,78	1,53	23,30
Palestinci	5,09	1,52	14,62
Afghánci	5,10	1,54	14,62
Iráčané	5,15	1,56	15,06

Zdroj: CVVM prosinec 2008, N = 1152.

Poznámka: Průměr byl vypočítán ze sedmibodové škály, kde jednička znamená „velmi sympatičtí“, sedmička „velmi nesympatičtí.“

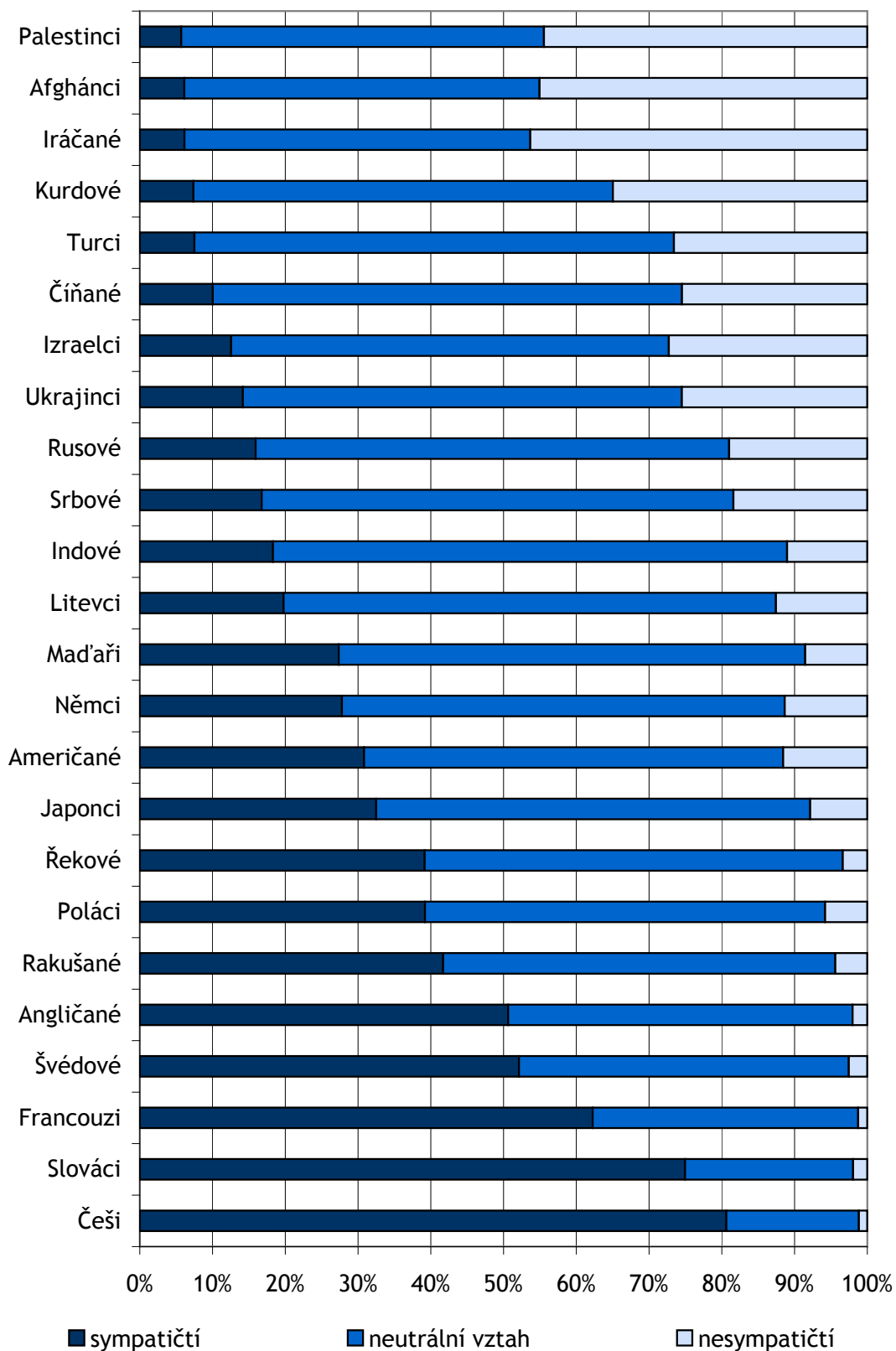
Vidíme, že nejsympatičtější národem jsou, dle očekávání, Češi. Toto v průměru pozitivní hodnocení má také velmi malý rozptyl. Vzhledem k tomu, že drtivá většina respondentů patří k české národnosti, bylo by jiné obsazení prvního místa spíše překvapením. Na druhém místě jsou Slováci, to znamená, že míra sympatií k tomuto národu je přes rozdělení společného státu velmi vysoká. Pak již následují národnosti západní Evropy (s výjimkou Němců, jejichž hodnocení je poněkud horší), a také Evropy jižní a střední a také Američané. V druhé polovině tabulky jsou národnosti, jejichž příslušníci žijí ve své většině na Balkáně, ve východní Evropě a v Asii. Na posledních třech místech

nacházíme Palestince, Afghánce a Iráčany. Pokud korelujeme průměrné sympatie pro každou národnost s procentuálním podílem respondentů, kteří místo hodnocení zvolili odpověď „nevím“, zjistíme hodnotu korelačního koeficientu 0,718 (Pearsonova korelace, hladina významnosti vyšší než 0,001, N = 24). To znamená, že národnosti, u kterých velká část respondentů nevěděla, jaké hodnocení zvolit, jsou zároveň těmi národnostmi, ke kterým respondenti (ti, kteří nějaké hodnocení zvolili) vyjadřují nejméně sympatií.

Připomeňme si, že tyto výsledky bereme, „tak jak jsou“, jako náhled respondentů na určité etnicky, kulturně nebo dokonce jen geograficky vymezené skupiny lidí. Nejde zde o to, abychom posuzovali správnost či oprávněnost těchto pohledů. Je například pochybné, zda jsou „Afghánci“ národem či národností ve stejném smyslu jako například Češi, nebo jsou spíše příslušníky více etnik žijícími v jednom státě, přičemž jejich „afghánská identita“ je často velmi slabá. Můžeme také pochybovat, zda všichni respondenti, kteří hodnotili (ne zvolili tedy odpověď „nevím“ nebo prostě neodmítli odpovědět), nějaké představitele hodnocených národností znají. Spíše lze předpokládat, že hodnocení probíhá často na základě mediálních informací a obrazů.

V dalším kroku jsme data ze sedmibodové škály překódovali do tří kategorií. První zahrnovala body 1 a 2 původní škály a vyjadřovala postoj sympatií. Druhá zahrnovala body 3, 4 a 5 a vyjadřovala neutrální vztah k národnostem. Konečně v třetí kategorii byly obsaženy původní body 6 a 7 a vyjadřovaly negativní vztah, nesympatičnost hodnocených národností.

Graf 4.1. Sympatie českého obyvatelstva k různým národnostem

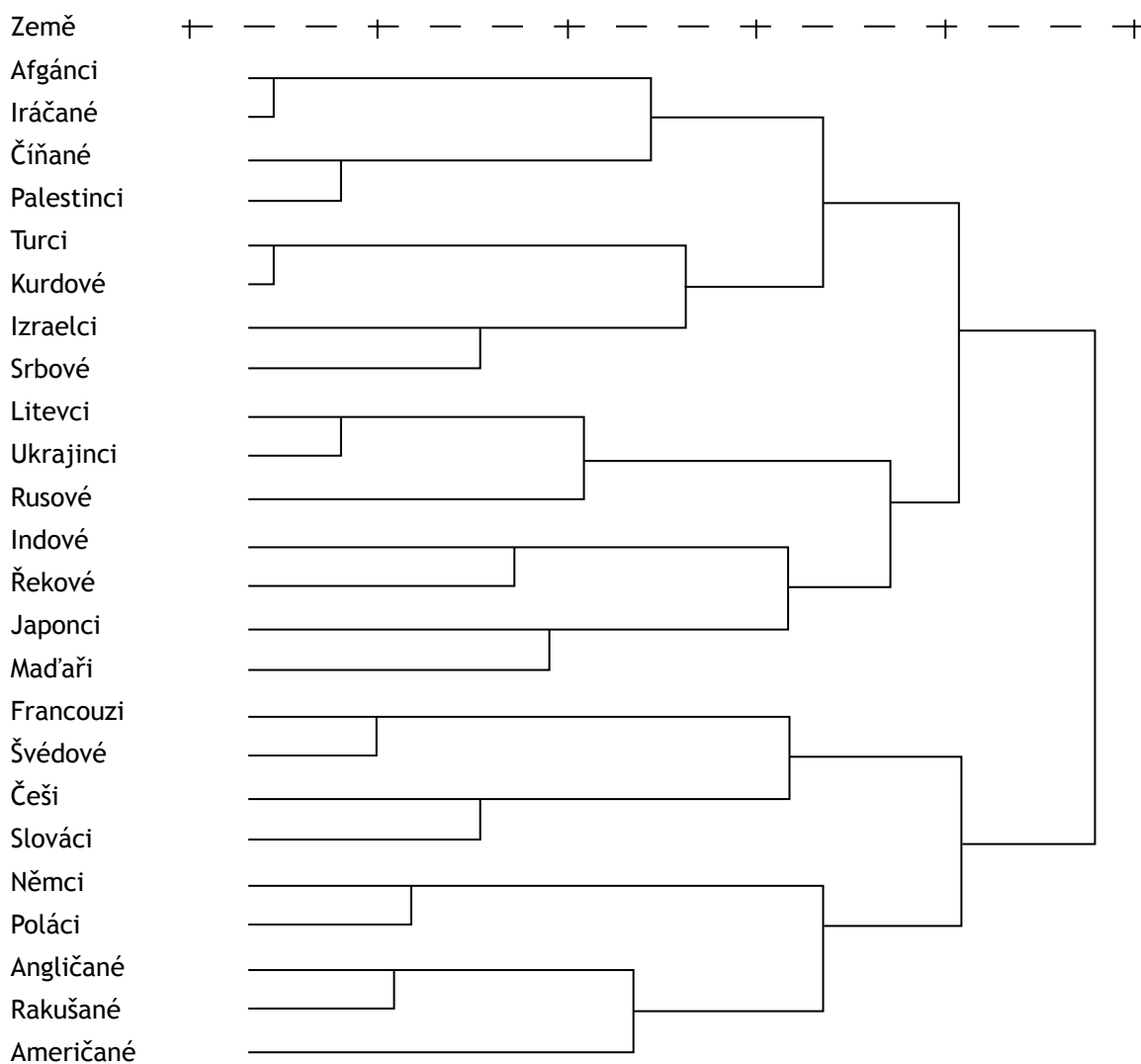

Zdroj: CVVM, prosinec 2008.

Vidíme, že společně s poklesem pozitivního vztahu roste výrazně i počet lidí, kteří se zařadili do některé z „neutrálních“ kategorií. Krajiní kategorie nesympatičnosti jsou ve spodní části tabulky naplňovány „skokově“ - první takový skok ve srovnání s předchozími národnostmi seřazenými dle sympatičnosti nacházíme u Srbů a Rusů, další pak u Ukrajinců, Izraelců, Číňanů a Turků, poté následují Kurdové a konečně skupinou s nejvyšším podílem respondentů, kteří užili dvě krajiní kategorie, nacházíme u Iráčanů, Afghánců a Palestinců.

Následující graf (dendrogram) představuje výstup hierarchického škálování, tedy metody, která má zjistit, které národnosti mají k sobě v hodnocení respondentů nejblíže, tj. u kterých národností používali respondenti podobné hodnocení.

Graf 4.2. Sympatie k národnostem

Zdroj: CVVM prosinec 2008.

Poznámka: Byla použita centroidní metoda shlukování.

Na úrovni, kde existují tři shluky, nacházíme v prvním shluku „asijské“ národy a národnosti a Srby. V tomto shluku jsou národnosti (hodnocené současně jako nejméně sympatické) žijící ve své většině na územích od nás vzdálených. Jde navíc o národnosti, jejichž příslušníci jsou nám spíše méně podobní. Nazval jsem je „asijské národy“. V dalším shluku jsou národy jihu a východu Evropy (včetně Maďarů) plus Indové a Japonci. Druhý shluk pak představuje země se středními hodnotami podobnosti a geografické vzdálenosti. Geografické dělení zde není příliš zřejmé, ovšem všechny zde zařazené národnosti žijí většinou ve státech položených od ČR na východ, proto je možno je nazvat „východní národy“. Konečně ve třetím shluku jsou Středo- a Západoevropané a Američané. Na první pohled by bylo možno říci, že třetí shluk (v kterém jsou národnosti nejvíce preferované) obsahuje ty, kteří jsou nám nejvíce podobní a žijí nám také relativně nejbližší geograficky. Tento shluk je možno nazvat „Středo- a Západoevropané“. Bližší pohled ovšem ukáže, že nejde zdaleka pouze o geografickou vzdálenost a fyziognomii. To ukazuje příklad Srbů, kteří jsou nám geograficky i antropologicky blízko, ovšem jsou zařazeni ve stejném shluku jako kupříkladu Afghánci či Číňané. Japonci jsou nám geograficky velmi vzdáleni a i fyzické rozdíly jsou poměrně výrazné, a přesto jsou zařazeni ve druhém shluku společně například s Ukrajinci. Z toho je vidět, že svou roli hrají i faktory kulturní, kdy Japonci jsou pravděpodobně vnímáni jako „vyspělý a disciplinovaný národ“, což zvyšuje naše sympatie k nim, oproti tomu Srbové jsou velmi pravděpodobně spojeni s řadou negativních konotací, jako je „viníci občanské války v bývalé Jugoslávii“, „agresivní národ“, „balkánská mafie“ atd., což v konečném důsledku vede k jejich zařazení do shluku s národy „asijskými“. U těch je negativní hodnocení spojeno kromě geografické vzdálenosti a izolovanosti a (velmi relativní) fyziologické odlišnosti jistě také s různými mediálními stereotypy, které často čerpají z „orientalismu“ [Said 2008], tedy řady historicky založených negativních předsudků a stereotypů o těchto národech.

Pokud vytvoříme z položek zařazených v jednotlivých shlucích součtové škály a korelujeme je navzájem, zjistíme, že mají mezi sebou poměrně vysoké hodnoty korelačních koeficientů, a tedy že hodnocení spolu souvisí (zjednodušeně řečeno, když někdo cítí například malé sympatie k národům ve druhém shluku, bude v průměru méně sympatizovat i s národy ve shluku prvním a třetím).

Jak již bylo zmíněno, otázka po sympatiích k národům a národnostem byla zařazena i do několika předchozích výzkumů CVVM a IVVM. Využití starších dat nám umožňuje rozšířit naše interpretace i o změny sympatií v čase. Musíme být samozřejmě opatrní, neboť do variability výsledků se promítají i různé typy chyb [Krejčí 2008]. Pro konstatování změny postoje populace je navíc potřeba změna výrazná, která je nejen statisticky, ale také věcně významná [Soukup, Rabušic 2007]. Kromě samotných průměrů je v tabulce i sloupec se směrodatnými odchylkami těchto průměrů - jejich hodnoty nás právě mohou upozornit na národnosti, jejichž hodnocení má velkou variabilitu.

Tabulka 4.3. Vývoj sympatií k jednotlivým národnostem v letech 2000 až 2008

	Průměry							Rozdíl v letech 2000-2008	Směrodatná odchylka
	2000	2001	2003	2005	2006	2007	2008		
Francouzi	2,71	2,54	2,22	2,49	2,47	2,53	2,35	0,36	0,14
Ukrajinci	4,87	4,71	4,48	4,46	4,57	4,5	4,32	0,55	0,17
Angličané	3,14	2,85	2,56	2,96	2,82	2,91	2,64	0,5	0,18
Češi	2,18	2,12	1,64	1,75	1,78	1,72	1,81	0,37	0,19
Švédové	2,82	2,72	2,49	3,07	3,07	3,05	2,65	0,17	0,21
Američané	3,45	3,16	3,08	3,55	3,62	3,72	3,46	-0,01	0,22
Rakušané	3,54	3,34	2,92	2,97	2,98	3,13	2,94	0,6	0,22
Řekové	-	3,41	2,96	3,5	3,4	3,4	2,96	0,45	0,22
Slováci	2,69	2,52	2,1	2,12	2,21	2,03	2,06	0,63	0,24
Maďaři	3,86	3,51	3,16	3,26	3,67	3,79	3,41	0,45	0,24
Němci	4,32	3,77	3,43	3,65	3,63	3,79	3,53	0,79	0,27
Srbové	4,63	4,41	4,01	4,59	4,75	4,67	4,04	0,59	0,28
Japonci	3,45	3,46	2,93	3,64	3,76	3,87	3,29	0,16	0,29
Iráčané	-	-	-	5,5	5,87	5,83	5,15	0,35	0,29
Číňané	4,75	4,54	3,96	4,7	4,88	4,95	4,45	0,3	0,31
Rusové	5,06	4,33	4,08	4,22	4,27	4,14	4,07	0,99	0,32
Poláci	3,87	3,3	2,74	2,79	3,15	3,22	3,06	0,81	0,35
Turci	-	4,81	4,26	5,01	5,23	5,21	4,56	0,25	0,35
Afghánci	-	5,61	4,74	5,48	5,75	5,8	5,1	0,51	0,38
Palestinci	-	5,37	4,71	5,47	5,81	5,76	5,09	0,28	0,38
Izraelci	4,03	4,5	3,85	4,69	4,99	4,88	4,37	-0,34	0,39
Litevci	4,17	3,99	3,62	4,57	4,85	4,67	3,77	0,4	0,44
Indové	-	4,1	3,35	4,73	4,66	4,73	-	-0,63	0,54
Kurdové	-	5,05	4,43	5,65	5,84	5,83	4,78	0,27	0,54

Zdroj: CVVM říjen 2000 (N = 998) a 2001 (N = 1087), únor 2003 (N = 1074) a 2005 (N = 1083), prosinec 2006 (N = 1119), 2007 (N = 1056) a 2008 (N = 1152).

Poznámka: Průměr je na škále od 1 „velmi sympatičtí“ do 7 „velmi nesympatičtí“.

Jak ukazuje tabulka 4.3, k největšímu nárůstu sympatií došlo u vztahu k Rusům, Polákům a Němcům. Naopak největší pokles sympatií proběhl u těchto národností: Izraelci a Indové. Platí, že národnosti, které byly hodnoceny nejhůře, mají také největší směrodatnou odchylku hodnocení, tj. respondenti se na jejich hodnocení nejméně shodnou. Další zajímavou skutečností je, že pro velkou většinu zde hodnocených národností je rozdíl hodnocení mezi lety 2000 a 2008 kladný, to znamená,

že jejich hodnocení se zlepšilo.

To, že nejstarší výzkum v předchozí tabulce pochází z roku 2000, neznamená, že by se toto téma ve starších výzkumech nezkoumalo. Pouze v nich bylo použito trochu jiné znění otázky a především jiná škála - místo sedmibodové pouze pětibodová.¹⁶ Výsledky tedy nejsou přímo srovnatelné, proto jsme je také tabelovali zvlášť. Co ale srovnatelné je, je struktura pozic, na kterých se jednotlivé národnosti umísťovaly.

Tabulka 4.4. Sympatie k zemím a národnostem v letech 1991 až 1999

	Průměry			Podíl respondentů, kteří zvolili odpověď „nevím“ (v %)
	1991	1993	1999	
Francie a Francouzi	-	1,99	1,96	5,0
Rakousko a Rakušané	2,14	2,07	2,04	1,9
Slovensko a Slováci	-	2,32	2,15	2,2
Velká Británie a Britové	-	2,1	2,19	5,7
Japonsko a Japonci	-	2,32	2,27	7,8
Slovinsko a Slovinci	-	2,51	2,48	16,3
USA a Američané	2,12	2,32	2,48	3,9
Polsko a Poláci	3,39	2,65	2,51	1,4
Maďarsko a Maďaři	3,13	2,75	2,59	2,3
Německo a Němci	2,54	2,81	2,68	1,1
Pobaltské republiky a jejich občané	2,78	-	-	10,7
Kurdové	3,22	-	-	19,7
Čína a Číňané	-	3,42	3,32	15,5
Sovětský svaz a jeho občané	3,35	-	-	2,9
Korea a Korejci	-	3,37	-	19,5
Izrael a Izraelci	3,39	-	-	18,1
Turecko a Turci	3,42	-	-	23,8
Ukrajina a Ukrajinci	-	3,34	3,5	9,8
Rusko a Rusové	-	3,54	3,53	3,9
Vietnam a Vietnamci	-	-	3,54	6,7
Palestinská území a Palestinci	3,76	-	-	18,8
Arabské země a Arabové	3,79	-	-	15,1

Zdroj: IVVM květen 1991 (data za ČR N = 703), duben 1993 (N = 780) a 1999 (N = 1024).

Poznámka: Průměr na škále od 1 „velké sympatie“ do 5 „velké nesympatie“. Údaje o odpovědích „nevím“ platí pro nejstarší výzkum v tabulce.

¹⁶ Otázka zněla „Řekněte mi prosím, podle tohoto lístku, nakolik jsou Vám sympatické následující země a jejich občané. 1 znamená ‚velké sympatie‘, 5 naopak ‚velké nesympatie‘.“

Co se týče pořadí zemí identifikovaného v předcházející analýze, můžeme i zde vidět, že nejlépe jsou hodnoceni občané středo- a západoevropských zemí (a také Japonci), hůře země a občané z východní Evropy a také z Asie, zcela nejhůře dopadly asijské země/území (samozřejmě spolu se svými obyvateli), kde probíhají konflikty.

Nejstarším dostupným výzkumem, ve kterém byly zkoumány postoje k obyvatelům (několika málo) cizích zemí, je výzkum IVVM ze září roku 1989.¹⁷

Tabulka 4.5. Nejstarší dostupné údaje o postojích k obyvatelům cizích zemí z roku 1989

Obyvatelé jednotlivých zemí	Průměr	Podíl respondentů, kteří zvolili odpověď „nevím“ (v %)
Obyvatelé Rakouska	1,60	30,3
Obyvatelé Maďarska	1,76	20,6
Obyvatelé SSSR	1,78	12,8
Obyvatelé NSR („západního Německa“)	1,81	20,7
Obyvatelům Polska	1,95	14,1
Obyvatelům NDR („východního Německa“)	2,01	9,7

Zdroj: IVVM září 1989 (data za ČR N = 1167).

Poznámka: Škála od 1 „většinou sympatičtí“ do 3 „většinou nesympatičtí“.

Vidíme, že nejlépe si v tomto nejstarším dostupném výzkumu vedli obyvatelé Rakouska (současně měli také největší podíl odpovědí „nevím“), naopak nejhůře si vedli obyvatelé „spřáteleného“ východního Německa.

¹⁷ Data v něm byla získána s pomocí této otázky: „Povězte mi, zda jsou Vám osobně obyvatelé... (pozn. aut.: zde byly uvedeny zkratky států - MLR (Maďarsko), PLR (Polsko) atd.). Možnosti odpovědí byly: 1 - „většinou sympatičtí“, 2 - „ani sympatičtí, ani nesympatičtí“, 3 - „většinou nesympatičtí“, „dotazovaný neví“.

4.3. Výzkumy sympatií k národnostem žijícím na území ČR

Předchozí část se zaměřovala na sympatie k národnostem obecně. Ve výzkumech CVVM se jejich autoři zaměřili i na příslušníky národností žijící na území ČR. Národnosti zařazené zde se z pochopitelných důvodů jen částečně překrývají se zkoumáním sympatií k národnostem, které jsme analyzovali dosud - šlo o příslušníky národností bez ohledu na to, kde žijí, nyní jde pouze o ty žijící na našem území. Otázky směřovaly pouze na národnosti, jež mají na našem území výraznější zastoupení. Datové soubory obsahující toto téma sahají až do roku 1989, znění otázky se ovšem měnilo, proto výsledky nejsou zcela srovnatelné. Nejprve tabelujeme nejnovější výsledky z března 2008. V následující tabulce jsou pak výsledky z let 2005 až 2007.¹⁸

Tabulka 4.6. Sympatie k vybraným národnostem žijícím v současné době na území ČR

Národnosti žijící v ČR	Průměr	Směrodatná odchylka	Podíl respondentů, kteří zvolili odpověď „nevím“, (v %)
Češi	1,66	0,96	0,68
Slováci	1,97	1,19	0,19
Poláci	2,76	1,34	1,85
Řekové	2,87	1,34	13,65
Židé	3,02	1,49	14,33
Maďaři	3,42	1,50	10,92
Bulhaři	3,55	1,41	11,31
Němci	3,60	1,59	2,53
Srbové	3,72	1,54	16,37
Rusové	3,94	1,67	2,73
Vietnamci	4,19	1,61	0,88
Albánci	4,52	1,61	16,96
Rumuni	4,61	1,53	12,67
Ukrajinci	4,63	1,64	3,41
Romové	5,52	1,56	1,27

Zdroj: CVVM březen 2008 (N = 1028).

Poznámka: Průměr na škále 1 „sympatičtí“ , 7 „velmi nesympatičtí“.

¹⁸ Ve všech těchto letech byla v CVVM použita tato otázka „Jak byste pomocí tohoto lístku označil svůj vztah ke skupinám obyvatelstva žijícím na území České republiky? Jednička znamená, že jsou Vám velmi sympatičtí, sedmička velmi nesympatičtí.“ Odpověď „nevím“ nebyla respondentům nabízena, volili ji tedy spontánně.

Tabulka 4.7. Sympatie k vybraným národnostem a občanům jiných zemí žijícím na území ČR v letech 2005 až 2007

Skupiny obyvatelstva ČR	Průměry		
	2005	2006	2007
Češi	1,7	1,6	1,61
Slováci	1,98	2,05	2,08
Poláci	2,59	2,86	2,89
Řekové	-	-	3,21
Židé	3,28	3,6	-
Maďaři	-	-	3,65
Bulhaři	-	-	3,68
Němci	3,5	3,4	3,79
Rusové	4,12	-	3,95
Vietnamci	4,16	4,16	4,28
Občané ex-SSSR	-	4,46	-
Ukrajinci	4,36	-	4,49
Občané balkánských států	4,42	4,59	-
Rumuni	-	-	4,67
Romové	5,38	5,67	5,62

Zdroj: CVVM únor 2005 (N = 1081), prosinec 2006 (N = 1119) a květen 2007 (N = 1132).

Poznámka: Průměr na škále 1 „sympatičtí“ , 7 „velmi nesympatičtí“.

V letech 2005 a 2006 přibily dvě nepříliš šťastné kategorie, občané ex-SSSR a občané balkánských států, došlo tedy k popletení pojmů národnost a občanství v jedné otázce (a v důsledku zřejmě ke zprůměrování postojů k Rusům, Ukrajincům a zřejmě i k ostatním národům ex-SSSR, respektive k Srbům, Chorvatům, Slovincům a dalším národnostem bývalé Jugoslávie). Pokud chceme uvažovat o zavedení kategorie občanství do této otázky, tak by to bylo pravděpodobně vhodnější pro lidi původem z Vietnamu, protože podle odborníků nic takového jako vietnamská národnost neexistuje, ovšem existuje občanství Vietnamu (na rozdíl od občanství „postsovětského“).

Tato otázka byla zařazena i do výzkumu prováděného v únoru 2003. Při vytváření dotazníku ovšem došlo k chybě: na záznamovém archu byla opomenuta kategorie 7 - „velmi nesympatičtí“, což vedlo k tomu, že výsledky nejsou přímo srovnatelné s těmi uvedenými v tabulce. Srovnat ale můžeme pořadí jednotlivých národností, a to zůstalo i v tomto roce stejné ve srovnání s únorem 2006, kdy byly měřeny sympatie k totožným národnostem.

Nyní pojďme ke starším výzkumům realizovaným na konci minulého století. Postoje k různým národnostem žijícím na území ČR byly v těchto výzkumech zjišťovány pomocí stejné otázky, ovšem pro odpověď byla nabízena odlišná škála. Místo sedmi bodů jich bylo respondentům nabízeno jen pět a krajní body škály byly pojmenovány „Velmi dobrý“, respektive „Velmi špatný“. V následující tabulce vidíme průměrné hodnoty vycházející z této škály.

Tabulka 4.8. Vztah k národnostem žijícím na území ČR (ČSFR) v letech 1990-2000

Národnosti žijící v ČR	Rok Měsíc	Průměry								
		2000 11	1995 11	1993 11	1993 03	1992 11	1992 05	1991 11	1991 06	1990 06
Češi		1,76	1,70	1,63	1,61	1,64	1,60	1,65	1,66	1,41
Maďaři		-	-	-	-	2,74	2,67	2,51	2,68	2,55
Němci		2,66	2,88	2,85	2,68	2,77	2,64	2,54	2,47	2,31
Občané balkánských států		3,53	3,43	3,88	3,32	-	-	-	-	-
Poláci		2,34	2,56	2,61	2,64	3,01	2,87	2,76	2,98	2,80
Romové		3,81	4,02	4,21	3,94	4,17	4,13	4,00	4,21	3,76
Slováci		2,03	2,19	2,22	2,27	2,30	2,21	2,38	2,33	2,09
Ukrajinci a Rusíni		-	-	-	-	2,95	2,77	2,62	2,75	2,65
Židé		2,54	2,48	2,57	2,56	2,38	2,35	2,43	2,58	2,37
Vietnamci		3,23	3,45	3,40	3,28	-	-	-	-	-
Sovětské národy		3,58	3,45	-	-	-	-	-	-	-

Zdroj: IVVM červen 1990 (v ČR N = 759), červen 1991 (v ČR N = 639), listopad 1991 (v ČR N = 695), květen 1992 (v ČR N = 886), listopad 1992 (v ČR N = 645), březen 1993 (N = 722), listopad 1993 (N = 1600), listopad 1995 (N = 1033), listopad 2000 (N = 1051).

Poznámka: Průměr je na škále od 1 - „velmi dobrý vztah“ do 5 - „velmi špatný vztah“.

Nejstarším dostupným výzkumem zjišťujícím postoje k národnostem žijícím na území ČR (tedy přesněji řečeno na území ČSSR),¹⁹ je výzkum IVVM ze září 1989.

¹⁹ Otázka zněla: „Jaký máte vztah, na základě vlastních zkušeností, vůči většině občanů národnosti:“, poté následoval seznam národností a u každé z nich se respondent zařazoval na škále „dobrý“, „spíše dobrý“, „spíše špatný“, „rozhodně špatný“. Pátou možností pak bylo pro respondenta vybrat „nemá zkušenosti“.

Tabulka 4.9. Vztah k národnostem žijícím na území ČSSR v roce 1989

Národnosti	Průměr
Češi	1,54
Slováci	1,85
Němci	2,32
Židé	2,46
Ukrajinci a Rusíni	2,60
Maďaři	2,62
Poláci	2,72
Romové	3,78

Zdroj: IVVM září 1989 (data pouze za ČR N = 1167).

Poznámka: Průměr na škále od 1 - „dobrý“ do 4 - „rozhodně špatný“.

První dvě pozice nejsou překvapením. Překvapující, bohužel, není ani místo poslední, postoje vůči Romům vycházejí jako velmi špatné ve všech výzkumech, kde jsou zkoumány. Zajímavé je také, že na třetím místě jsou Němci, skórující před ostatními slovanskými národy, i Maďary.

V letech 1989 až 1992 byly výzkumy IVVM prováděny jak v české, tak i slovenské části bývalého Československa. I když srovnávání České a Slovenské republiky není ústředním bodem tohoto textu, přeci jen si rozdíl mezi respondenty z obou republik zaslouží zmínku.

Tabulka 4.10. Vztah k národnostem žijícím na území ČR/SR

	Průměry			
	Česká republika		Slovenská republika	
	1990	1992	1990	1992
Češi	1,41	1,64	1,86	1,90
Slováci	2,09	2,30	1,29	1,45
Němci	2,31	2,77	2,35	2,40
Židé	2,37	2,38	2,69	2,69
Maďaři	2,55	2,74	2,76	2,74
Ukrajinci a Rusíni	2,65	2,95	2,48	2,36
Poláci	2,80	3,01	2,54	2,33
Romové	3,76	4,17	3,85	3,87

Zdroj: IVVM červen 1990 (v ČR N = 759, v SR N = 328), listopad 1992 (v ČR N = 645, v SR N = 665).

Poznámka: Průměr na škále od 1 - „dobrý“ do 4 - „rozhodně špatný“.

Zprvé platí, že jak Češi, tak i Slováci vidí jako nejlepší právě tu svou národnost. Zadruhé Slováci vidí lépe Čechy než Češi Slováky. Zatřetí, jak Češi, tak i Slováci hodnotí nejhůře Romy.

4.4. Důvěra k lidem v jiných zemích

Důvěra je v současnosti jedním z nejčastěji používaných pojmů sociálních věd. Měří se důvěra k ostatním lidem, důvěra k institucím a také důvěra k jiným národnostem či občanům jiných zemí. Právě tento typ důvěry zjišťoval výzkum CVVM v červnu 2004.²⁰ Dá se říci, že je zde měřena jiná dimenze postoje k cizincům. Je ovšem potřeba uvědomit si dvě věci. První je, že se zde výzkumníci zaměřili pouze na evropské národnosti (celý výzkum se věnuje EU), takže se částečně překrývá s národnostmi, které jsme analyzovali dosud. Druhá pak je, že otázka tentokrát nesměřuje explicitně na národnosti, ale na *občany zemí*. Ovšem u jednotlivých položek baterie nacházíme například „Estonce“ (a nikoli „občany Estonska“, jimiž mohou být kromě Estonců například Rusové) nebo „Turky“ (místo „občanů Turecka“, v kterém žije i velká kurdská menšina). Tradice propojování státní příslušnosti a dominantního národa (občané Švédska jsou v mentálních reprezentacích většiny respondentů prostě „Švédové“) podpořená tímto zněním jednotlivých položek vede k tomu, že fakticky jsou hodnoceny pravděpodobně národnosti. Přesto bychom měli odlišnost znění samotné otázky u „sympatií k národnostem“ a „důvěry k lidem v jiných zemích“ mít na paměti. V následující tabulce 4.11 jsou uvedeny průměrné hodnoty pro jednotlivé národnosti a také směrodatné odchylky a podíl respondentů, který zvolil odpověď „neví, nezná“. Národnosti, které se objevily i v hodnocení sympatií, jsou uvedeny tučně.

Nejdůvěryhodnějšími národy jsou, kromě Čechů, národy skandinávské. Na opačném konci tabulky jsou národy jihovýchodní Evropy (ne ovšem Řekové), Turci, pobaltské národy a také Rakušané a Němci. Zajímavý je pohled do posledního sloupce. Vidíme, že u národů, u kterých můžeme provést srovnání, je podíl těch, kteří odmítli hodnotit, mnohem větší. To znamená, že pokud respondentům explicitně nabídneme tuto možnost, vybere si ji mnohem větší podíl respondentů, než když jim takto nabídnuta není. Můžeme dovozovat, že poměrně velká část respondentů, kteří se v předchozích tabulkách zařazovali na škále sympatií k národnostem, by zvolila odpověď „nevím“, pokud by jim byla explicitně nabízena. Je samozřejmě problematické interpretovat tuto skutečnost nějak jednoznačně (například v Conversově smyslu respondenti, kteří nemají postoj k daným zemím, se zařazují na škále náhodně, aby nedali najevo nedostatek informací či nerozhodnost, neboť jak upozorňuje Krosnick [1999], za volbou odpovědi „nevím“ může stát více příčin než jen neznalost/neexistence postoje. Podle experimentálních výzkumů se zdá, že někteří respondenti volí „nevím“, pokud je jejich postoj středový a žádná kategorie typu „ani souhlasím, ani nesouhlasím“ jim nabídnuta není - což je i případ této škály „spíše ano - spíše ne“. Škála měřící sympatie k národnostem byla sedmistupňová, logický střed pro nerozhodné tedy měla.

V grafu 4.3. vidíme podíly respondentů, kteří jednotlivým národnostem důvěřují, respektive nedůvěřují. Odpovědi „nevím“ byly vypuštěny.

²⁰ Otázka zněla: „Nyní bych se Vás chtěl zeptat, nakolik důvěřujete lidem v jiných zemích. Můžete mi, prosím, říci pro každou zemi, zda důvěřujete jejím občanům hodně nebo málo? V případě, že neznáte lidi z dané země dostatečně dobře, řekněte mi a budeme pokračovat další zemi.“ Respondent vybíral ze dvou možností odpovědi. První byla „spíše důvěřuji“, druhá pak „spíše nedůvěřuji“. Jak je zřejmé ze znění celé otázky, respondentům byla explicitně nabízena i odpověď „neví, nezná“, i když na kartě, kterou měl během dotazování respondent v ruce, uvedena nebyla.

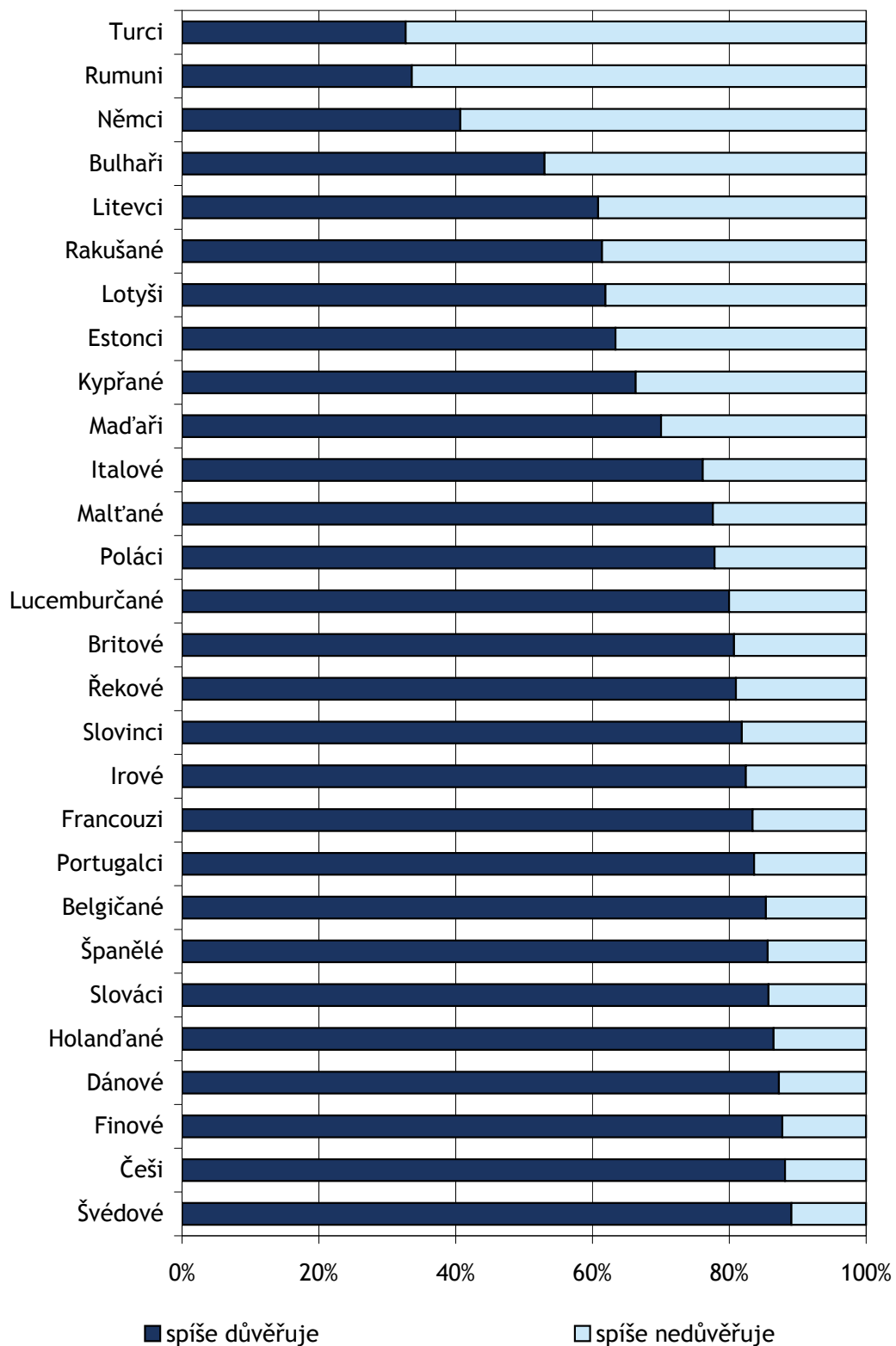
Tabulka 4.11. Důvěra k národnostem

Národnosti	Průměr	Směrodatná odchylka	Podíl respondentů, kteří zvolili odpověď „neví, nezná“ (v %)
Švédové	1,11	0,31	27,6
Češi	1,12	0,32	3,9
Finové	1,12	0,33	30,1
Dánové	1,13	0,33	30,2
Holand'ané	1,14	0,34	25,8
Slováci	1,14	0,35	4,3
Španělé	1,14	0,35	27,9
Belgičané	1,15	0,35	29,1
Portugalci	1,16	0,37	33,2
Francouzi	1,17	0,37	14,4
Irové	1,18	0,38	30,7
Slovinci	1,18	0,39	24,3
Řekové	1,19	0,39	30,1
Britové	1,19	0,40	17,7
Lucemburčané	1,20	0,40	38,6
Poláci	1,22	0,42	8,5
Malt'ané	1,22	0,42	49,0
Italové	1,24	0,43	18,8
Maďaři	1,30	0,46	17,3
Kypřané	1,34	0,47	48,0
Estonci	1,37	0,48	40,9
Lotyšši	1,38	0,49	39,3
Rakušané	1,39	0,49	8,9
Litevci	1,39	0,49	39,6
Bulhaři	1,47	0,50	20,6
Němci	1,59	0,49	7,4
Rumuni	1,66	0,47	23,4
Turci	1,67	0,47	35,6

Zdroj: CVVM červen 2004 (N = 1040).

Poznámka: Respondenti vybírali z možností 1 - „spíše důvěřuji“, 2 - „spíše nedůvěřuji“

Graf 4.3. Důvěra českého obyvatelstva k jednotlivým národnostem

Zdroj: CVVM červen 2004.

Vidíme zde, že s důvěrou evropským zemím a jejich občanům to není (nebo alespoň v roce 2004 nebylo) špatné. Platí to zejména pro skandinávské a západoevropské země, což koneckonců odráží jejich postavení v žebříčku sympatií. Platí to samozřejmě i obráceně - země, které zde vyšly jako méně důvěryhodné, jsou zároveň těmi, jejichž občané jsou nám méně sympatičtí. Výjimku tvoří Německo a Rakousko, které skórují na škále sympatií vysoko, zato zde jsou ve spodní části grafu. To lze interpretovat jako důsledek pozice těchto zemí v době uzavírání jednání s EU, především jejich tlaku na ochranu vlastního pracovního trhu a snad také určitého strachu, vyplývajícího z nedořešených problémů mezi ČR a těmito zeměmi (především Benešovy dekrety a elektrárna Temelín).

4.5. S čím postoje k národnostem souvisejí

Kromě jednorozměrné analýzy, tedy analýzy, která zkoumá pouze rozložení jednotlivých proměnných, jejich průměry, odchylky a další charakteristiky ve vzájemném srovnání, je samozřejmě zajímavé i to, s jakými dalšími proměnnými postoje k národnostem souvisejí - zda například lidé s různými úrovněmi vzdělání mají i významně odlišné míry či sympatie. V této studii není prostor pro komplikované modely, ale v následující tabulce jsou shrnuty nejvýznamnější vztahy identifikované v neaktuálnějším datovém souboru z března 2009.

Tabulka 4.12. Vztah postojů k národům ve vztahu k dalším proměnným

Vzdělání	Vzdělání hodnocení národností spíše zlepšuje, nejvýraznější je toto zlepšení u sympatií k Židům.
Velikost obce	Nemá významný vliv.
Pohlaví	Nemá významný vliv.
Čistý měsíční příjem domácnosti	Se zvyšujícím se příjmem domácnosti se zlepšuje i hodnocení většiny národností.
Životní úroveň domácnosti	Se zvyšující se subjektivní životní úrovní se zlepšuje i hodnocení většiny národností.
Zařazení na škále levice - pravice	Lidé, kteří se řadí na škále spíše doprava, hodnotí lépe nám nejbližší národnosti („třetí shluk“), u ostatních skupin není rozdíl signifikantní.
Věk	Nemá významný vliv.
Zájem o dění ohledně Lisabonské smlouvy; zájem o předsednictví ČR v EU	Zájem a informovanost souvisí s hodnocením národností v tom smyslu, že lidé, kteří se cítí být informováni a mají zájem o dění v EU, hodnotí národnosti ve všech třech shlucích pozitivněji.
Pohled do budoucna	Optimismus v pohledu do budoucna koreluje pozitivně s připsováním sympatičnosti u většiny národností.

Zdroj: Vlastní analýzy na datech CVVM z prosince 2008.

Všeobecně lze říci, že nejsilnější vliv mají uvedené proměnné na hodnocení národností nám v průměru nejbližších („třetí shluk“), zvláště pokud z něj vypustíme hodnocení Čechů (které je

všeobecně pozitivní a další proměnné jej tedy příliš nestrukturují). U národností, které jsou hodnoceny hůře (první a druhý shluk), jsou vztahy s dalšími proměnnými slabší - jsou hodnoceny spíše špatně bez ohledu na věk, vzdělání či třeba politické preference.

4.6. Závěry

Postoje k národům a národnostem jsou, jak jsme ukazovali v úvodu na příkladu výsledků výzkumů ze Spojených států, komplexním útvarům, srostlicí stereotypů a emocionálních reakcí. Data, která jsme měli k dispozici my za Českou republiku, představují jen zjednodušený pohled, měří „pouze“ míru sympatií, respektive důvěry. Přesto je ovšem možno učinit některé závěry.

V této kapitole z pochopitelných důvodů chybí mezinárodní srovnání. Postoje k jiným národnostem jsou vždy relativní vzhledem k národnosti, jejíž příslušníci hodnocení provádějí. Z toho důvodu se podobné otázky, jaké jsme používali zde, zařazují spíše do výzkumů omezených na jeden stát (což je právě případ výzkumů CVVM), a nikoli do mezinárodních výzkumů. Co se týče ČR, v tom, jak vysoko či nízko hodnotíme různé národnosti, jsme nepochybně etnocentričtí - nejlépe hodnotíme sami sebe, o něco hůře Slováky, tedy národ, ke kterému máme historicky i kulturně nejhlubší vazby. Pak následují národy ze zemí západní Evropy, tedy ze zemí „vyspělých“. Na opačném konci žebříčků (lhostejno, zda měří sympatie k národnostem obecně, k národnostem žijícím na území ČR, nebo sympatie k jednotlivým národnostem) jsou národnosti ze zemí, které jsou v průměru více vzdálené. Jde také spíše o národnosti, které jsou nám méně podobné, což by nahrávalo biologizujícím teoriím o „lásce k podobnému“. Ovšem jak jsme viděli při podrobnějším zkoumání výsledků sociologických výzkumů, věc není zdaleka tak jednoduchá. Nejde jen o fyzickou podobnost, ale také o podobnost kulturní. A jde samozřejmě také o to, zda jsme vůbec ochotni přepisovat celým národům „typické vlastnosti“.

5. Postoje k multikulturalismu a kulturnímu přizpůsobení cizinců

Martin Vávra, Yana Leontiyeva

V této části se zabýváme postoji k soužití různých kultur v jedné zemi, tedy v zásadě postoji týkajícími se multikulturalismu. Ten je podle našeho názoru sice nejednoznačným, ale přesto pro sociální vědy podstatným a užitečným pojmem.

Multikulturalismus znamená na jednu stranu vztah „odlišných etnických, jazykových, náboženských či národních (eventuálně jiných) minorit s majoritní společností, tedy koexistenci, kooperaci a vzájemnou interakci mezi odlišnými ‚kulturními identitami‘ v rámci většího společenství a v posledku v rámci (prozatím) jednoho národního státu“ [Petrušek 2006: 198]. Současně je ale také ideálem (harmonické soužití kultur), politickým programem (politiky a programy upravující toto soužití) i ideologií (programy a postoje společenství a organizací jak z „majority“, tak i minority usilující nějak transformovat vzájemné vztahy) [Petrušek 2006]. Tyto významy bývají často různě promíchány.²¹ Tato mnohoznačnost koneckonců pouze odráží komplikovanost a dynamičnost oblasti, ke které se vztahuje. Koncept multikulturalismu je historicky výrazem nárůstu rozporů asimilačních modelů, které usilovaly o sjednocení všech „ras“ a kultur uvnitř daného státu, o překonání znevýhodnění a odlišnosti bránících svobodě jedinců. „Ve společnosti multirasové jsou etnické či rasové rozdíly kompenzovány asimilací - přijetím jednotného kulturního modelu; barva kůže nebo etnický původ nikomu nesmí bránit v přístupu k těm rolím, které jsou ve veřejném prostoru privilegovanou kulturou definované jako ‚nejvyšší‘. Naopak jádrem multikulturalismu je ‚uznání druhého jako druhého‘ a to znamená uznat jeho právo ‚nebýt jako my‘, nechtít být ‚jedním z nás‘, netoužit po roli v naší společnosti“ [Bělohradský 2006].

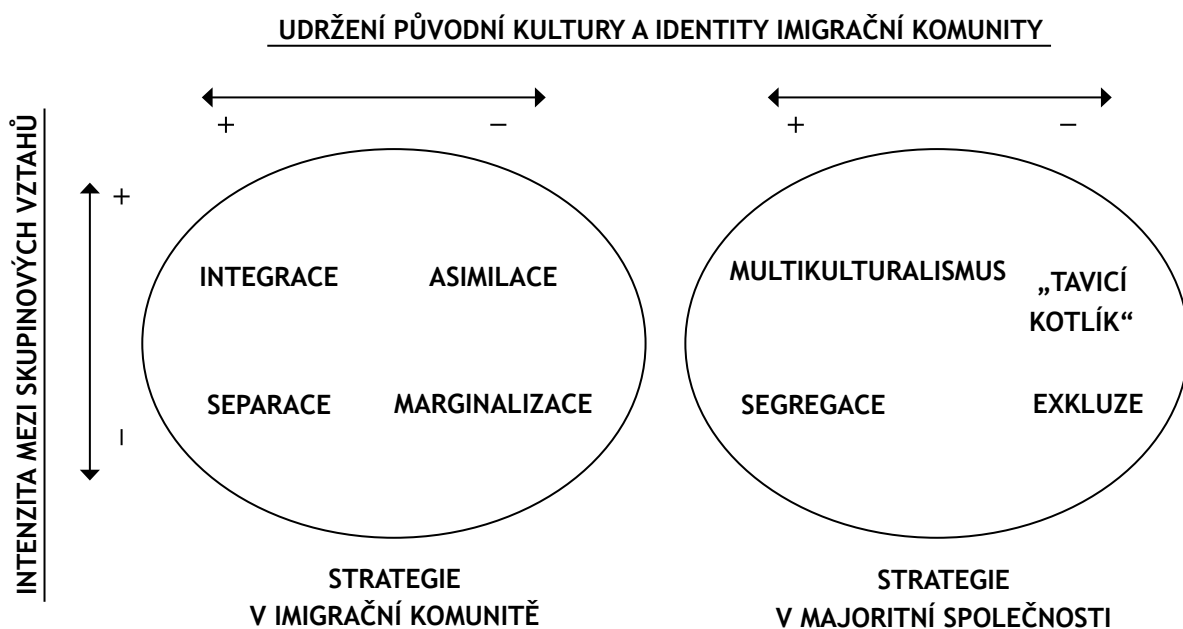
5.1. Teorie multikulturalismu

Bylo by zjednodušující nahlížet na problém jednorozměrně, kdy je multikulturalismus prostě protikladem asimilace. Douglas Hartmann a Joseph Gerteis [2005] navrhují místo toho dvoudimenzionální schéma, v němž jedna osa představuje úroveň kultury, kde krajnosti vymezují to, zda jsou vztahy uvnitř založeny na formálních procedurálních normách nebo na „hlubokých“ morálních vazbách. První případ nechává prostor pro kulturní diferenciaci a různost identit, zatímco druhý předpokládá ztotožnění a spolupráci.

Asimilace představuje situaci, kdy je s jedinci zacházeno jako s individui (tedy ne členy nějakých komunit, příslušníky etnik atd.) a je po nich vyžadováno ztotožnění s dominantní kulturou. Kosmopolitismus, interaktivní pluralismus a fragmentovaný pluralismus představují tři formy multikulturalismu. Kosmopolitismus je označení pro plně liberální společnost, kde jsou lidé svázáni pouze procedurálními normami a jejich vztah ke společnosti je nezprostředkovaný - jde o „společnost individuí“. Ve fragmentovaném pluralismu hrají skupiny a komunity uvnitř společnosti významnou úlohu a současně není vymáháno následování jednoho kulturního modelu. Jde tedy o společnost nejednotnou a nesolidární. Interaktivní pluralismus popisuje situaci, kdy lidé jsou vnímáni (a také sami

²¹ Podle [Hartmann, Gerteis 2005: 222] je multikulturalismus kriticko-teoretický projekt, cvičení v kultivaci nových koncepcí solidarity v kontextu vzrůstající diversity současných společností.

Schéma 5.1. Dvoudimenzionální schéma vztahu „majority“ a „minority“

Zdroj: Převzato z [Berry 2001].

sebe vnímají) spíše jako členové určitých komunit než jako izolovaná individua a současně mezi těmito komunitami navzájem i v jejich vztahu ke státnímu zřízení existuje komunikace a snaha k dosahování konsenzu v kulturní oblasti. Jde vlastně o jakýsi multikulturní ideál, vidí jej tak i významní sociální teoretici jako Jeffrey Alexander nebo Charles Taylor.

John Berry [2001] v této souvislosti zdůrazňuje, že proces adaptace (nebo tzv. akulturace) vyžaduje nejen změnu v menšinových komunitách, ale i v majoritě. Berry nabízí podobné multidimenzionální schéma, které definuje různé strategie soužití majority a minority na jednu stranu podle intenzity kontaktu mezi těmito skupinami, na druhou stranu - podle toho nakolik zástupci menšiny zachovávají svou původní kulturu. Tento výklad, který je poněkud vzdálený individuálnímu vnímání zástupců minority jako aktérů, pohlíží na akulturaci cizinců spíše jako na soužití příslušných přistěhovaleckých komunit a majoritní populace jako celku a nabízí následující symetrické členění strategií: integrace ze strany přistěhovalců ideálně odpovídá multikulturnímu přístupu ze strany majority, asimilační strategie přistěhovalců odpovídá přístupu „tavicího kotlíku“, separace migrantů odpovídá segregačnímu přístupu ze strany hostitelské společnosti a jejich marginalizace je analogií strategie exkluze [ibid.].

Zřejmě nejdůležitějším závěrem tohoto schematického rozboru různých strategií soužití je již zmíněná obojstrannost procesu sociální adaptace. Z tohoto principu vyplývá poněkud zjednodušený model soužití, který říká, že je velmi složité, ne-li problematické, očekávat plnohodnotnou integraci cizinců, pokud majoritní společnost není ochotná více se otevřít kontaktům se zástupci přistěhovalců a zároveň příliš nerespektuje a nepodporuje jejich právo na odlišnost. Na druhou stranu je rovněž velmi problematické prosazovat multikulturní přístup vůči přistěhovalcům v případě, že cizinecké komunity jsou navenek uzavřené a nebo vůbec nestojí o zachování svých původních zvyků. V této monografii se však nezabýváme zkoumáním strategií začlenění přistěhovalců do české společnosti, ale pokoušíme se zmapovat to, nakolik je česká majoritní společnost připravená a ochotná dodržovat základní principy multikulturního soužití.

Schéma 5.2. Strategie soužití imigrační komunity a většinové společnosti

	substantivní morální vazby	
	substantivní morální vazby	
člověk společnosti jako individuum	Asimilace	Kosmopolitismus
vztah ke společnosti zprostředkovaný různými skupinami	Interaktivní pluralismus	Fragmentový pluralismus

Zdroj: převzato z [Hartmann, Gerteis 2005].

5.2. Postoje k multikulturnímu soužití a kulturnímu přizpůsobení cizinců

Československo bylo od roku 1948 až do roku 1989 do značné míry odříznuto od ostatního světa, dokonce i v rámci východního bloku existovala omezení pohybu osob mezi státy. Nelze proto mluvit o výrazných migračních vlnách.²² A tak vlastně jediný, nepřilíš úspěšný, významný případ soužití s „jinými“ představoval vztah majoritní populace a Romů. Současná situace je ovšem zcela jiná. Jak již bylo zmíněno, podle oficiálních dat OECD [International Migration Outlook 2009] se postupně zvyšuje jak podíl migrantů na celkové populaci, tak i počet žadatelů o azyl. To, že by se tento trend zastavil nebo dokonce obrátil, lze jen stěží očekávat. Z toho vyplývá nejen nutnost nastavit formální pravidla pro migranty, ale také potřeba tolerance k jiným kulturám ve společnosti. Jak je na tom česká společnost s touto tolerancí? Oceňují respondenti v České republice kulturní diverzitu? Jaké charakteristiky způsobují, že někdo již není vnímán jako cizinec, ale jako člověk patřící k nám? A jak jsme na tom v mezinárodním srovnání? To jsou otázky, kterými se zde budeme zabývat.

Nejdříve se budeme věnovat názoru na potřebnost přizpůsobení se dominantním zvyklostem.²³ Nejaktuálnější data pocházejí z výzkumu CVVM provedeného v březnu roku 2009. Stejná otázka byla zařazena i rok předtím, takže můžeme srovnávat. Období jednoho roku je velmi krátké na dělání závěrů o trendech, spíše jde o posouzení stability tohoto postoje ve společnosti.

Tabulka 5.1. Jak moc by se cizinci v ČR měli přizpůsobit našim zvyklostem

	2009	2008
Co nejvíce přizpůsobit našim zvyklostem	61,2	67,8
V některých věcech přizpůsobit našim zvyklostem	34,5	27,2
Žít zcela podle svých zvyklostí	3,3	3,8
Nevím	1	1,3

Zdroj: CVVM březen 2008 (N = 1027) a březen 2009 (N = 1138).

Poznámka: sloupcová procenta.

V tabulce můžeme vidět statisticky významný úbytek týkající se podílu respondentů, kteří si myslí, že by se cizinci v ČR měli celkově přizpůsobit našim zvyklostem, a nárůst podílu těch, kdo se domnívají, že se měli přizpůsobit jen částečně. První názor ovšem stále zůstává v poměrně výrazné většině. Názor, podle něž by cizinci v ČR mohli žít zcela podle svých zvyklostí, má podporu necelých 4 % respondentů v obou výzkumech.

V kontextu postojů ke kulturní pluralitě se stává velmi podstatnou odpověď na otázku, co konstituuje „česťství“, jaká očekávání by měl cizinec naplnit, čemu se přizpůsobit, aby už nebyl vnímán jako cizinec, tedy aby se v našich očích asimiloval. V následující tabulce vidíme průměrné hodnoty důležitosti získané za devět charakteristik,²⁴ zahrnující kulturní kritéria (jazyk, znalost historie),

²² Neznamená to ovšem, že (řízená) imigrace neexistovala. Šlo například o dělníky z Kuby a Vietnamu, nebo ještě předtím o velkou skupinu uprchlíků z řecké občanské války.

²³ Podnět v dotazníku zněl: „Cizinci by se v ČR podle Vás měli...“ a následovaly tři možnosti uvedené v tabulce. Možnost „nevím“ nebyla nabízena, pokud ji respondent uvedl, tazatel ji zaznamenal.

²⁴ Otázka zněla: „Pokud člověk, který se do ČR přistěhuje ze zahraničí, nechce být lidmi v místě Vašeho bydliště vnímán jako cizinec, nakolik jsou podle Vás důležité následující okolnosti:“ Respondenti se zařazovali na škále: velmi důležité - poměrně

teritoriální kritéria (pobyt), kritéria formální (občanství) nebo sociální (sociální kontakty v bydlišti) a také jedno biologické (barva kůže). V tabulce jsou také směrodatné odchylky a podíl respondentů, kteří zvolili odpověď „nevím“.

Tabulka 5.2. Co by měl přistěhovalec naplňovat, aby nebyl vnímán jako cizinec?

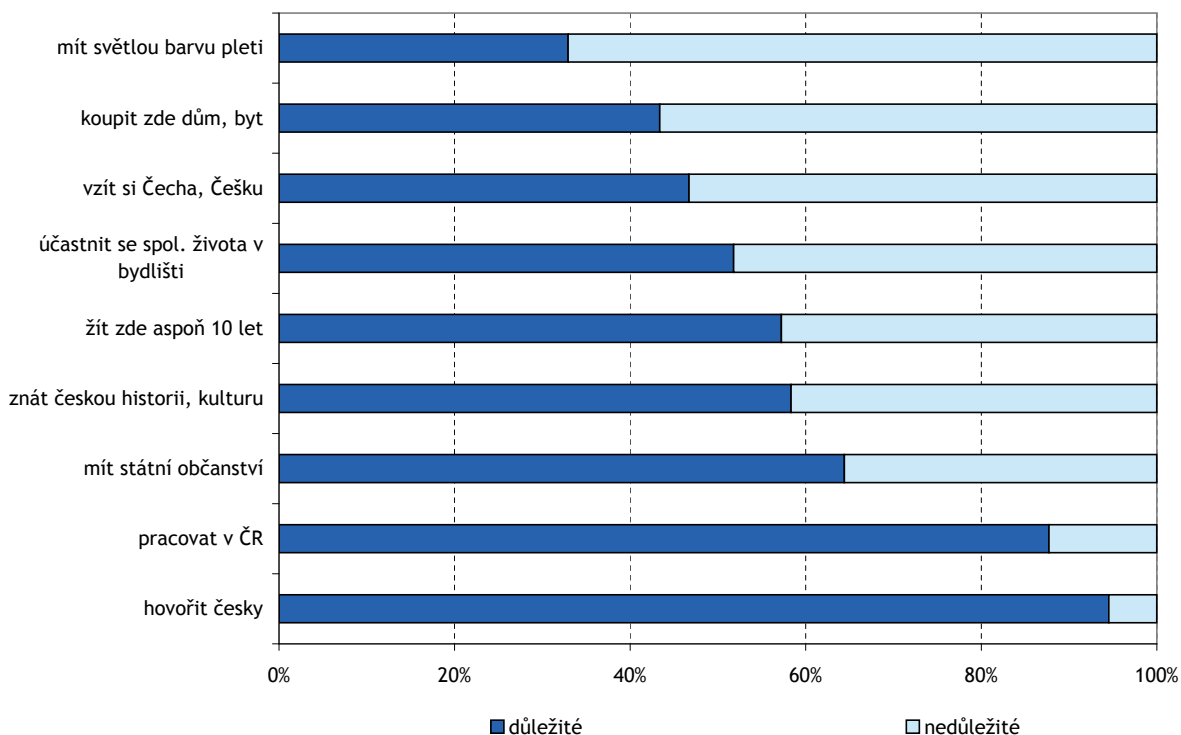
	Průměr	Směrodatná odchylka	Neví, %
Hovořit česky	1,49	0,65	0,53
Pracovat v ČR	1,83	0,72	2,81
Mít státní občanství	2,21	0,89	4,48
Žít zde aspoň 10 let	2,35	0,90	6,94
Znát českou historii, kulturu	2,37	0,87	2,99
Účastnit se spol. života v bydlišti	2,47	0,89	6,68
Vzít si Čecha, Češku	2,55	0,91	5,36
Koupit zde dům, byt	2,64	0,86	5,18
Mít světlou barvu pleti	2,90	0,95	4,48

Zdroj: CVVM březen 2009 (N = 1138).

Poznámka: Průměr byl spočítán z hodnot na škále od 1 - „velmi důležité“ do 4 - „nedůležité“

Jak ukazuje i následující graf, nejpodstatnější pro to, abychom si někoho zařadili jako „domácího“, je znalost jazyka. U této položky je také nejmenší rozptyl (to znamená největší shoda mezi respondenty) a současně nejméně respondentů volilo odpověď „nevím“. Na opačném pólu je „rasové“ kritérium barvy pleti, což lze vnímat jako pozitivní, ovšem jak vidíme v grafu, stále více než 30 % respondentů vidí tuto charakteristiku jako důležitou.

Graf 5.1. Co by měl přistěhovalec naplňovat, aby nebyl vnímán jako cizinec?

Zdroj: CVVM, březen 2009.

Poznámka: Kategorie „důležité“ představuje podíl odpovědí „velmi důležité“ a „poměrně důležité“, kategorie „nedůležité“ pak odpovědi „málo důležité“ a „nedůležité“. Odpovědi „nevím“ byly vypuštěny.

Mezinárodní modul *ISSP 2003* rovněž obsahuje baterii otázek, které operují s pojmem „opravdová národnost“.²⁵ Tato škála byla použita k testování dichotomie: občanský stát versus národnostní stát. Respondenti byli požádáni, aby hodnotili důležitost uvedených atributů „opravdového češství“. Analýza výsledků potvrdila, že nejdůležitější pro úspěšné zapojení se do české společnosti jsou jazykové znalosti, zatímco například křesťanské vyznání je nejméně podstatné. Což ovšem neznamená, že je česká veřejnost bez problému schopna přijmout mezi sebe, řekněme, česky mluvící muslimy. Tabulka dole ukazuje, že i když dotyčný cizinec třeba mluví česky, cítí se být Čechem a dokonce i má české občanství, v očích dvou třetin české populace nebude „opravdovým Čechem“, pokud nemá české kořeny a nebo se narodil mimo území. Dá se tedy říct, že česká veřejnost je stále více nakloněna vnímání státu jako etnické nebo národnostní entity.

²⁵ Otázka: Podle některých lidí jsou následující věci důležité pro to, aby byl člověk opravdový/á Čech/Češka. Podle jiných důležité nejsou. Jak důležitá je podle Vás každá z následujících věcí...a) být narozen v České republice; b) mít české občanství; c) žít v České republice většinu svého života; d) umět mluvit česky; e) být křesťanem; f) respektovat politické instituce a zákony České republiky; g) cítit se Čechem/Češkou; h) mít české předky. Varianty odpovědi: 1) velmi důležité, 2) spíše důležité, 3) spíše nedůležité, 4) zcela nedůležité. První dvě kategorií byly sloučeny a interpretovány jako vyjádření důležitosti.

Tabulka 5.3. Atributy „opravdového češství“

	Podíl kladných odpovědí	Průměr
Umět mluvit česky	91,4	1,52 (0,69)
Cítit se Čechem/Češkou	87,3	1,67 (0,75)
Respektovat politické instituce a zákony ČR	78,6	1,90 (0,85)
Být narozen v České republice	77,9	1,93 (0,80)
Mít české předky	70,5	2,08 (0,89)
Být křesťanem	29,4	2,95 (1,05)

Zdroj: ISSP 2003 (N = 1276).

Poznámka: Průměr byl spočítán z hodnot na škále od 1 „velmi důležité“ do 4 „zcela nedůležité“.

Inklinace ke konceptu národnostního státu také souvisí s postoji vůči již naturalizovaným národnostním menšinám. Podle výsledků *ISSP* z roku 2003 jen třetina (35 %) respondentů souhlasí s tím, že český stát by měl národnostním menšinám poskytovat pomoc, aby si mohly uchovat původní zvyky a tradice.²⁶ Zajímavé je, že i mezi těmi, kdo s touto pomocí souhlasí, se skoro polovina zároveň domnívá, že se lidé, kteří nesdílejí české zvyky a tradice, nemohou zcela stát Čechy.²⁷ Zachování kulturní homogenity je pro českou veřejnost velmi důležité. Více než polovina (60 %) respondentů se domnívá, že pro zemi je lepší, když se různé rasové a etnické skupiny přizpůsobí a splynou s širší společností, než když si snaží udržovat svoje zvláštní kulturní zvyky.

²⁶ Otázka: Do jaké míry souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícími výroky? a) Není možné, aby se lidé, kteří nesdílejí české zvyky a tradice, zcela stali Čechy; b) Národnostním menšinám by měla být poskytnuta vládní pomoc, aby si uchovaly své zvyky a tradice. Varianty odpovědi: 1) naprosto souhlasím, 2) souhlasím, 3) ani souhlas, ani nesouhlas, 4) spíše nesouhlasím, 5) naprosto nesouhlasím. První dvě kategorií byly sloučeny a interpretovány jako vyjádření souhlasu.

²⁷ Otázka: Podle některých lidí je pro zemi lepší, když si různé rasové a etnické skupiny udržují svoje zvláštní zvyky a tradice. Podle jiných lidí je lepší, když se tyto skupiny přizpůsobí a splynou s širší společností. Který z těchto názorů se více blíží vašemu? Varianty odpovědi: 1) Pro společnost je lepší, když si skupiny udrží své zvláštní zvyky a tradice, 2) Je lepší, když se skupiny přizpůsobí a splynou s širší společností.

Tématu přizpůsobení se cizinců bylo věnováno několik otázek i v evropském srovnávacím výzkumu možných účinků populační politiky (PPA),²⁸ pro který byla v ČR sbírána data v roce 2001. Výsledky shrnuje tabulka 5.4. a následující graf 5.2.

Tabulka 5.4. Postoje k přizpůsobení cizinců v české společnosti

	Průměr	Rozptyl
Cizinci se musí naučit česky a přizpůsobit zvyklostem a pravidlům ²⁹	1,93	0,91
Děti imigrantů by měly chodit do společné třídy s našimi vlastními dětmi	2,12	0,93
Konfrontování s odlišnými kulturami je pozitivní	3,10	1,07
ČR patří Čechům a pro cizince tu není místo	3,29	1,14

Zdroj: Evropský srovnávací výzkum možných účinků populační politiky - PPA 2001 (N = 1040).

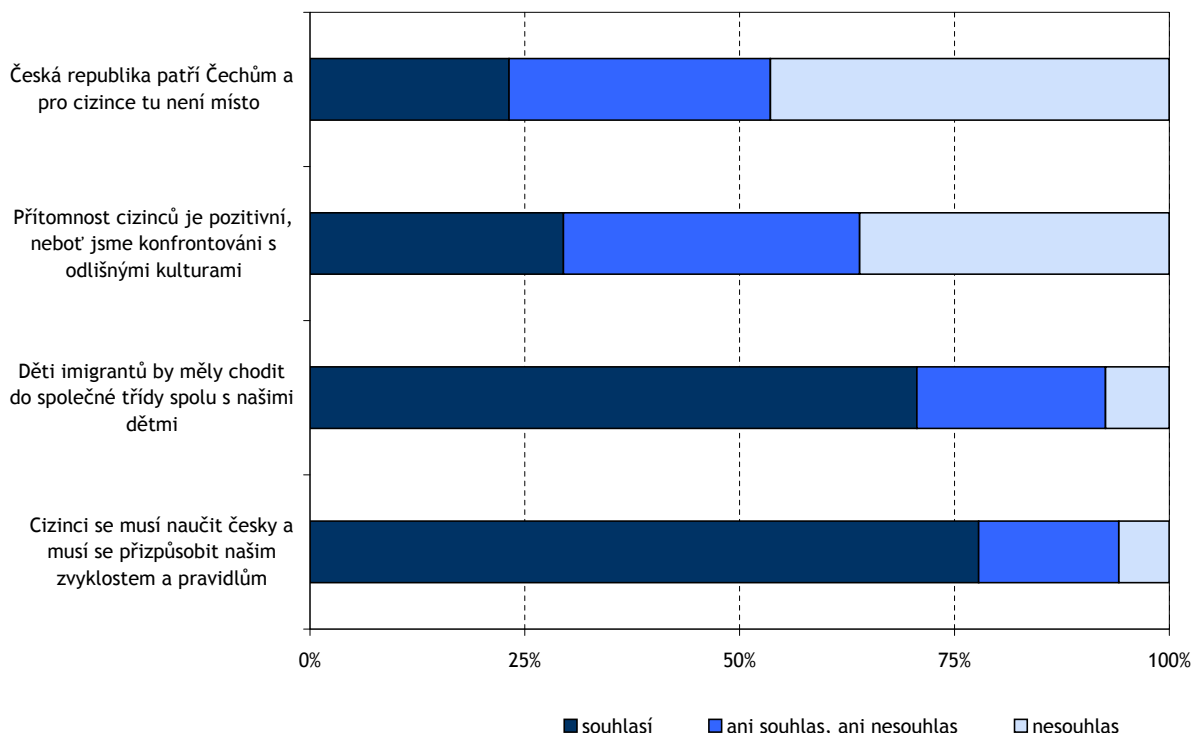
Poznámka: Průměr byl spočítán z hodnot na škále od 1 - „zcela souhlasím“ do 4 - „absolutně nesouhlasím“.

Vidíme, že i podle tohoto výzkumu je přizpůsobení se zvyklostem ČR velmi vysoko preferováno. Současně respondenti podporují asimilaci i skrze vzdělávání. Oproti tomu je konfrontace s odlišnými kulturami oceňována jako sama o sobě pozitivní pouze 24 % respondentů. Jako pozitivní lze ale hodnotit fakt, že výrok „Česká republika patří Čechům a pro cizince tu není místo“ byl mezi všemi zařazenými do analýzy nejméně preferovaný.

28 Podnět k výroková zněl „Nyní uvedu některé názory na cizince žijící v ČR. Řekněte mi, prosím, do jaké míry souhlasíte nebo nesouhlasíte.“ U jednotlivých výroků si respondenti vybírali z kategorií „Zcela souhlasím“, „Spíše souhlasím“, „Ani souhlasím, ani nesouhlasím“, „Spíše nesouhlasím“, „Absolutně nesouhlasím“.

29 Jak správně upozornila recenzentka tohoto textu Ing. Miroslava Rákoczyová, Ph.D., při interpretaci výsledků za tuto položku je potřeba opatrnosti, poněvadž nepříliš šťastně spojuje jazykovou integraci s přizpůsobením se zvyklostem a pravidlům.

Graf 5.2. Postoje k přizpůsobení cizinců ve společnosti

Zdroj: Evropský srovnávací výzkum možných účinků populační politiky - PPA, 2001.

Poznámka: Kategorie „souhlas“ představuje podíl odpovědí „Zcela souhlasím“, „Spíše souhlasím“, kategorie „nesouhlas“ pak odpovědi „Spíše nesouhlasím“, „Absolutně nesouhlasím“. Odpovědi „nevím“ byly vypuštěny.

I když se v naší práci soustředujeme na prezentaci jednorozměrných analýz, v následující tabulce ukazujeme vztah postoje k přizpůsobení se zvyklům s dalšími proměnnými. Jak vidno, statisticky významné vztahy (zjišťované pomocí chí kvadrátu) existují k řadě proměnných.

Tabulka 5.5. Vztah postojů ke kulturní pluralitě a vybraných demografických a jiných faktorů

Vzdělání	Se zvyšujícím se vzděláním se zvyšuje i pravděpodobnost, že respondent nebude klást takový důraz na plnou kulturní integraci a bude více podporovat spíše integraci částečnou, umožňující udržení kulturní rozmanitosti za podmínky podřízení se základním pravidlům.
Velikost obce	Nemá významný vliv.
Pohlaví	Nemá významný vliv.
Čistý měsíční příjem domácnosti	Lidé s vyšším příjmem nepodporují tolik nutnost plné kulturní integrace.
Životní úroveň domácnosti	Respondenti, kteří subjektivně svou životní úroveň hodnotí jako špatnou, jsou spíše nakloněni podpoře plné kulturní integrace.
Zařazení na škále levice - pravice	Příznivci levice spíše podporují plnou kulturní integraci.
Věk	Starší respondenti spíše než ti mladší podporují plnou kulturní integraci.
Všechny položky z baterie vlastností určujících podstatné charakteristiky češství s výjimkou „účastnit se spol. života v bydlišti“	Velmi těsně souvisí v tom smyslu, že čím více respondenti souhlasí s významem jakékoli z vlastností (s výjimkou „účastnit se spol. života v bydlišti“), tím pravděpodobněji podporují plnou kulturní integraci.

Zdroj: CVVM, březen 2009 (N = 1138).

5.3. Postoje k multikulturnímu soužití v mezinárodním srovnání

Ve výzkumech ISSP 1995 a ISSP 2003 byly zařazeny otázky na postoje ke kulturní asimilaci a ke státní podpoře kultury etnických minorit. Podívejme se nyní na údaje z dalších evropských zemí, abychom viděli, jak si stojíme v mezinárodním srovnání.

Tabulka 5.6. Postoje ke kulturní pluralitě ISSP 1995 a 2003

	Není možné, aby se lidé, kteří nesdílejí zvyky a tradice té které země, zcela stali jejími příslušníky		Měla by být poskytována vládní pomoc národnostním menšinám, aby si uchovaly své zvyky a tradice	
	2003	1995	2003	1995
Německo („východní“)	64,68	48,43	50,37	69,84
Rakousko	62,32	55,53	35,69	41,2
Norsko	61,14	67,05	16,84	20,43
Maďarsko	60,38	54,43	67,37	76,02
Francie	60,23	-	19,86	-
Portugalsko	59,61	-	60,33	-
Nizozemsko	59,36	62,25	15,66	20,75
Německo („západní“)	54,95	43,42	30,23	41,34
Velká Británie	53,36	52,16	17,67	15,67
Slovinsko	52,67	62,24	75,12	72,24
Španělsko	52,67	46,63	41,01	58,62
Česká republika	52,6	51,11	37,04	44,79
Irsko	51,18	45,04	42,19	52,12
Švédsko	50,7	60,87	24,17	20,64
Polsko	50,04	55,06	73,13	70,97
Slovensko	36,79	36,95	43,11	56,36

Zdroj: oficiální mezinárodní datové soubory ISSP 1995 a ISSP 2003.

Poznámka: Procento, které souhlasí, je sečtené z původních kategorií „zcela souhlasí“ a „souhlasí“. Podíl souhlasných odpovědí.

Co se týká poskytování vládní pomoci, pak jak v roce 1995, tak i 2003 vidíme, že v zemích s nedávnou tradicí státního socialismu (zejména v Slovinsku, Polsku, Maďarsku) je podpora státní podpory nejvyšší. Na opačném konci žebříčku jsou země západo- a severoevropské.

U první otázky ovšem žádný jednoduchý interpretační rámec nenacházíme. Pořadí je, ale alespoň na první pohled, „chaotické“. Výsledky nejsou snadno vysvětlitelné. Proto se pokusíme využít

data z dalšího mezinárodního výzkumu - European Social Survey. V první vlně ESS (v dalších vlnách již ne) byl zařazen i blok otázek zkoumající postoje ke kulturní různorodosti. V tabulce 5.7. jsou uvedeny podíly respondentů, kteří s uvedenými výroky souhlasí.

Tabulka 5.7. Postoje ke kulturní pluralitě v různých evropských zemích v roce 2002

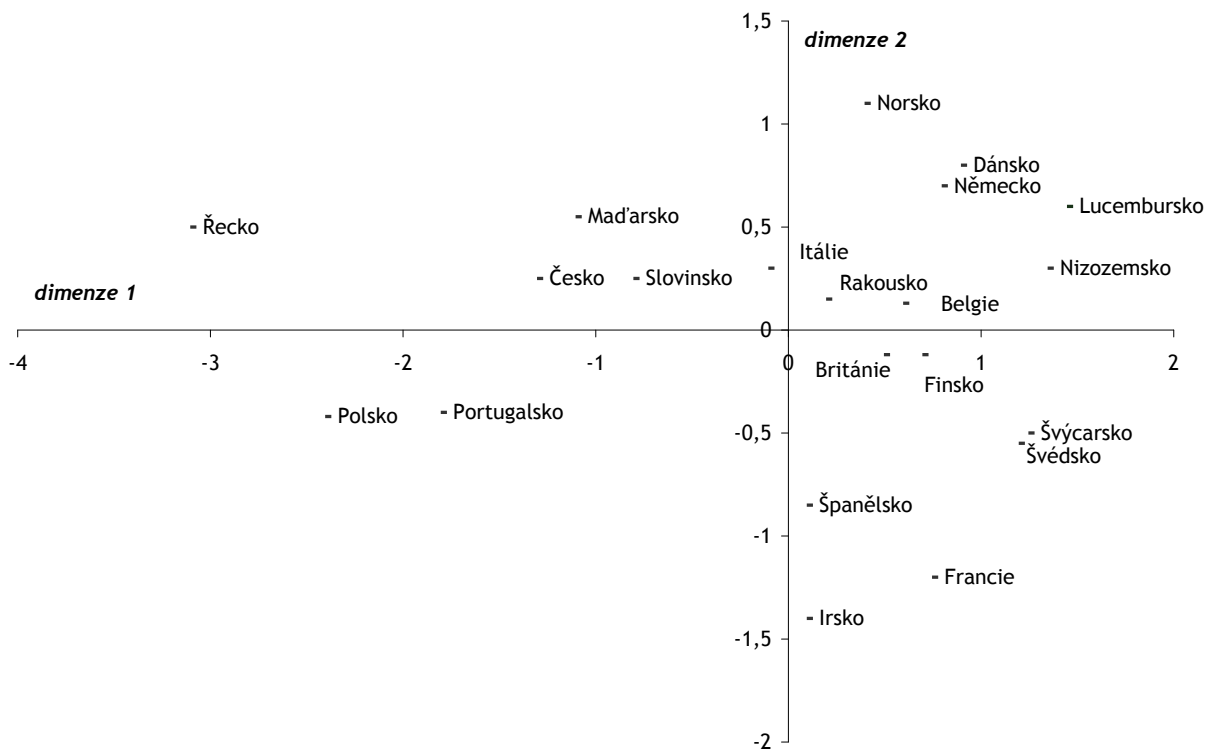
	(A) Pro zemi je lepší sdílet stejné zvyky a tradice	(B) Pro zemi lepší mít rozmanitost náboženství	(C) Pro zemi lepší mít společný jazyk	(D) Vzdělávat děti imigrantů v oddělených školách	(E) Zastavit imigraci pro snížení napětí
Švýcarsko	35,4	49,28	86,52	23,87	31,11
Švédsko	36,5	35,15	95,22	18,46	16,32
Německo	39,2	34,65	94,89	17,64	45,40
Rakousko	39,9	33,56	85,08	28,34	39,27
Lucembursko	41,2	44,70	93,26	11,15	36,19
Norsko	42,6	14,89	97,45	22,05	29,57
Irsko	43,6	58,06	92,92	47,03	28,28
Nizozemsko	43,6	53,23	96,82	12,22	36,31
Velká Británie	44,7	51,24	94,72	28,52	42,62
Dánsko	46,3	38,40	97,22	15,72	47,21
Itálie	50,7	24,97	85,23	23,77	44,01
Francie	52,1	66,64	97,20	37,20	33,94
Belgie	54,1	48,04	92,37	21,74	41,16
Finsko	54,3	40,16	94,67	21,72	26,47
Maďarsko	57,3	41,81	94,63	36,06	64,34
Španělsko	58,1	34,89	81,79	26,77	24,24
Slovinsko	67,8	24,83	92,76	33,51	46,21
Česká republika	69,9	31,56	90,23	41,64	52,16
Portugalsko	71,3	19,44	92,45	54,51	47,92
Polsko	71,5	20,73	89,18	69,93	55,75
Řecko	83,4	17,11	92,05	60,60	70,73

Zdroj: ESS 2002.

Poznámka: Podíl souhlasných odpovědí. Odpovědi rozhodně a spíše souhlasím (v procentech) na pět postojových výroků: (A) Pro zemi je lepší, když téměř všichni sdílí stejné zvyky a tradice, (B) Pro zemi je lepší, když v ní existuje rozmanitost různých náboženství, (C) Pro zemi je lepší, když téměř všichni umí mluvit nejméně jedním společným jazykem, (D) Skupinám lidí, kteří sem přesídlili, by mělo být dovoleno, aby vzdělávali své děti ve vlastních oddělených školách, pokud si to přejí, (E) Pokud chce země snížit napětí, měla by zastavit přistěhovalectví.

Interpretace výsledků u jednotlivých zemí a srovnání zemí navzájem zde není triviální záležitostí. Rozhodně nelze říci, že by se jednotlivé země zařazovaly u všech otázek stejně. Je ovšem zajímavé, že Česká republika se nachází vždy v blízkosti dalších postsocialistických zemí a také zemí středozezemních - stejně jako u předcházející trojice otázek. Hodnoty proměnných za jednotlivé země jsme zpracovali pomocí multidimenzionálního škálování a získali jsme grafický výstup, ve kterém můžeme sledovat vzájemné pozice jednotlivých zemí i shluků zemí.

Graf 5.3. Postoje ke kulturní pluralitě v různých evropských zemích. Grafický výstup multidimenzionálního škálování na datech ESS 2002³⁰

Zdroj: ESS 2002.

I v grafu vidíme, že na levé straně jsou pospolu země středozezemské a postsocialistické. Tyto země vyjadřovaly nejmenší podporu kulturní pluralitě, a to zejména u sdílení zvyků a tradic a plurality náboženství. Tyto země také nejvíce souhlasí s tvrzením, že pokud chce země snížit napětí, měla by zastavit přistěhovalce. V pravé části grafu jsou země, které jsou v těchto otázkách tolerantnější. Celou věc ovšem nelze chápat tak, že tyto země jsou tolerantnější ve všech ohledech. Například Řecko je mnohem přístupnější existenci oddělených škol.

30 Metoda ALSCAL v SPSS. Hodnoty kritéria S-Stress = 0,12882; kritérium RSQ = 0,93541.

5.4. Závěry

Závěrem této kapitoly lze říci, že v populaci České republiky existuje pouze malá podpora pro multikulturní soužití. Respondenti podporují spíše asimilaci, poměrně skepticky se stavějí k přínosu kulturní a náboženské rozmanitosti a méně souhlasí se státní podporou kulturní odlišnosti menšin a migrantů. Mezinárodní srovnání ukázalo, že v tomto je Česká republika blízko většině postsocialistických a také středozemních zemí. Je samozřejmě otázkou, do jaké míry jde o pevné a promyšlené postoje. Připomeňme, že cíl této studie je explorační. V budoucnu by bylo vhodné například také zkoumat, do jaké míry jsou tato témata pro respondenty skutečně aktuální a podstatná. Zde chceme přispět k popisu toho, jak se věci jeví ve světle dostupných dat, a ne hledat „ideální řád věcí“. Neříkáme tedy, jak má kulturní soužití vypadat - zda by se mělo například blížit spíše kosmopolitismu než interaktivnímu pluralismu. Je ovšem podle našeho názoru zřejmé, že bez poměrně značné míry otevřenosti a tolerance na všech stranách to nepůjde. Jak píše Bělohradský [2006]: „Ztráta odstupu vyvolává morální paniku, lidé se ocitají v příbězích, v nichž nechtějí vystupovat, děsí je, že významy, které definují určitý prostor jako ‚jejich vlastní‘, jsou ohroženy. Morální panika vede k ‚antropologickým úchylkám‘, jako je pokušení upřít lidskost celým etnickým skupinám, národům nebo rasám.

6. Postoje k dopadům imigrace na společnost a sebereflexe tolerantnosti

Yana Leontiyeva

Postoje vůči přistěhovalcům a ochota přijímat další cizince souvisí s celkovým vnímáním přínosů a negativních dopadů imigrace na hostitelskou zemi. To, jak majoritní populace pocituje dopady stále se zvětšujícího počtu nově přicházejících cizinců, se odráží jak na postojích k populačním a migračním politikám státu, tak i na chování vůči imigrantům samotným.

6.1. Přistěhovalci jako problém v místě bydliště a v rámci celé společnosti

V roce 1995 byla do omnibusového šetření CVVM poprvé zařazena otázka, která rozlišovala to, zda domácí obyvatelstvo vnímá jako problém přítomnost přistěhovalců v jejich místě bydliště a v rámci celé společnosti.³¹ Analýza ukázala, že v polovině devadesátých let 16 % obyvatelstva chápalo přítomnost jiných národností nově přicházejících do jejich místa bydliště jako velmi nebo dosti naléhavý problém, 31 % se vyjádřilo ve smyslu, že tento problém je buď málo a nebo vůbec nenaléhavý, 11 % nedokázalo tuto situaci posoudit a zbylých 42 % obyvatelstva tvrdilo, že příslušníci jiných národností v jejich místě nejsou. Ovšem přítomnost jiných národností v rámci celé společnosti byla na stejné škále hodnocena méně pozitivně. Většina dotázaných (68 %) uvedla, že přísun lidí jiných národností v průběhu dvou let před dobou dotazování způsobil v rámci celé společnosti velmi nebo dost naléhavý problém, jen 19 % si myslelo opak, 12 % nedokázalo situaci posoudit a jen zlomek (2 %) se domnívalo, že takoví lidé v ČR vůbec nejsou. Analýza ukázala, že vnímání přistěhovalectví jako problému na lokální úrovni bylo v roce 1995 velmi těsně spjato se vnímáním podobného problému na úrovni celé společnosti: drtivá většina respondentů (97 %), kteří problematizují přítomnost jiných národností ve svém místě bydliště, spojuje přítomnost „jiných“ s celospolečenským problémem, ve skupině těch, kdo naopak tento problém nespatřuje v místě bydliště, je podíl těch, kteří vnímají přítomnost jiných národností jako komplikaci na úrovni celé společnosti menší (66 %).

Podobné otázky (pouze s dichotomickou škálou odpovědí ano-ne)³² byly použity i v celé řadě pozdějších šetření CVVM. Podíváme se tedy podrobněji na vývoj odpovědí na tyto postojové otázky.

31 Otázky: Domníváte se, že občané různých národností, kteří k nám přišli zejména v posledních dvou letech, představují problém... a) v místě vašeho bydliště, pokud tam jsou, b) v rámci naší společnosti. Varianty odpovědí: 1) velmi naléhavý, 2) dost naléhavý, 3) málo naléhavý, 4) není naléhavý, 5) neví, 6) nejsou v místě. Formulace této otázky je poněkud nejednoznačná, neboť není zcela jasné, zda označení „občané různých národností“ odpovídá spoluobčanům jiných národností nebo spíše cizincům, tj. občanům jiných zemí, kteří přišli do ČR ve dvou předchozích letech.

32 Otázka: Představují občané jiných národností, kteří k nám přišli v posledních letech, problém: a) v místě Vašeho bydliště, b) v rámci celé České republiky? Varianty odpovědí: 1) ano, 2) ne, 3) netýká se, 4) neví.

Tabulka 6.1. Nahlížení na přítomnost občanů jiných národností jako problém letech 2003-2009

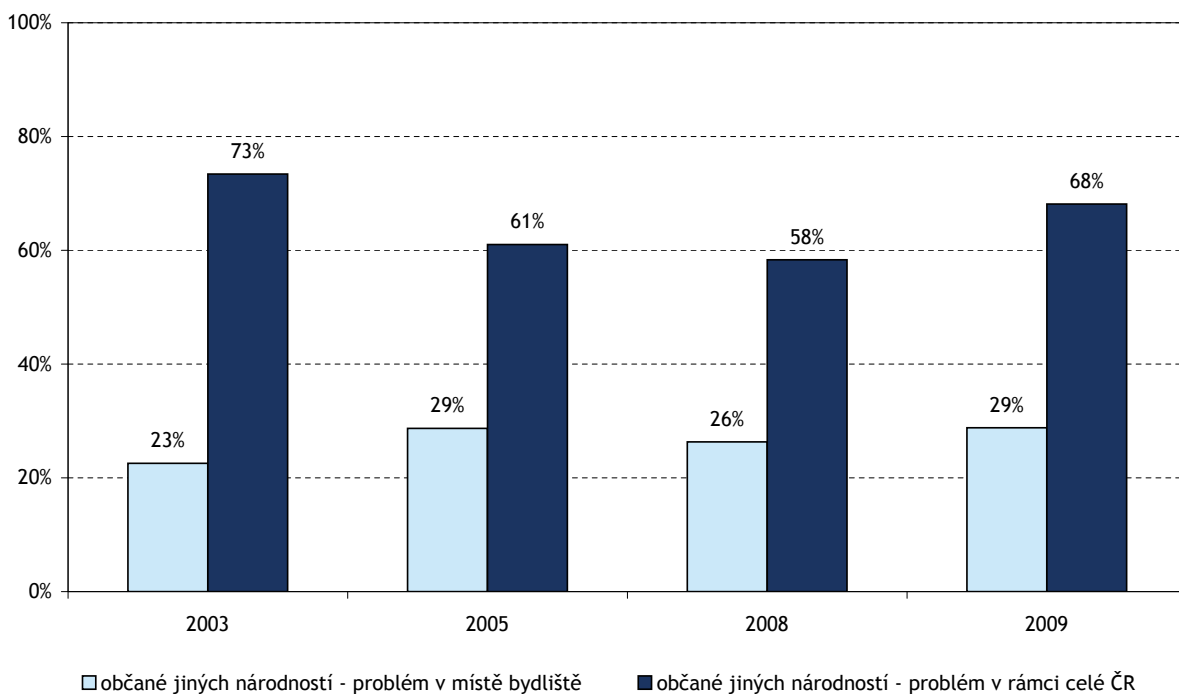
	Občané jiných národností - problém v rámci celé ČR				Občané jiných národností - problém v místě bydliště			
	2003	2005	2008	2009	2003	2005	2008	2009
Ano	73,4	61,0	58,3	68,1	22,6	28,7	26,3	28,8
Ne	13,9	21,6	29,9	23,1	65,0	50,3	54,0	53,1
Neví	11,3	15,1	10,4	8,0	7,6	11,8	9,0	8,4
Netýká se	1,4	2,3	1,4	0,8	4,8	9,3	10,7	9,7

Zdroj: CVVM květen 2003 (N = 1048), únor 2005 (N = 1083), březen 2008 (N = 1028) a 2009 (N = 1139).

Poznámka: sloupcová procenta.

Jak je vidět, vnímání přítomnosti jiných národností jako problému na lokální úrovni se v čase téměř nemění: více než čtvrtina respondentů se domnívá, že „občané jiných národností, kteří přišli v posledních letech,“ představují v jejich místě bydliště problém. Podobně jako v polovině devadesátých let i dosud ovšem panuje představa, že tyto nově přicházející národy působí mnohem větší problém v rámci celé společnosti. Poměrně zajímavá je skutečnost, že hodnocení tohoto „problému“ v měřítku celé společnosti v čase poměrně výrazně kolísá: během pěti let od roku 2003 do roku 2008 zhruba o čtvrtinu poklesl počet respondentů, kteří se domnívají, že nově přistěhovaní občané jiných národností jsou pro celou společnost problémem. Tento, dalo by se říct, pozitivní trend se však výrazně změnil v roce 2009, kdy, zřejmě kvůli ekonomické situaci ve světě a s ní spojené stagnaci některých odvětví, významný počet tuzemských podniků začal propouštět své zaměstnance. Pro větší přehlednost uvedeme vývoj kladných odpovědí v následujícím grafu 6.1.

Graf 6.1. Vnímání problému přítomnosti občanů jiných národností v letech 2003-2009

Zdroj: CVVM květen 2003, únor 2005, březen 2008 a 2009.

Poznámka: sloupce ukazují podíl kladných odpovědí, rozdělení nesouhlasů a odpovědí „nevím“ a „netýká se“ viz tabulku 6.1.

Z korelační analýzy vyplývá, že čím více někdo zastává názor, že jiné národnosti představují problém (platí to jak pro úroveň celé ČR, tak i pro místo bydliště), tím negativnější má vztah k jednotlivým (a tento vztah platí pro všechny zařazené národnosti - viz tabulku 4.6) národnostem žijícím na území ČR. Z toho můžeme usuzovat, že obecné postoje k občanům jiných národností nejsou pouhým metodologickým artefaktem, ale souvisí s dalšími postoji respondentů.

6.2. Přínosy a negativní dopady migrace

Výzkum CVVM v roce 2009 obsahoval rozšířenou baterii otázek týkajících se postojů české veřejnosti k dopadům imigrace.³³ Analýza odpovědí oslovených respondentů ukázala, že imigrace je českou veřejností vnímána jednoznačně jako zátěž a negativní jev v rámci celé společnosti. Níže uvedená tabulka ukazuje, že více než dvě třetiny respondentů jsou přesvědčeny, že přistěhovalci zvyšují míru kriminality (74 %), a téměř stejný počet se domnívá, že zvyšují nezaměstnanost místních obyvatel (72 %) nebo představují zdravotní riziko pro majoritní společnost (71 %). Výrazně menší počet dotázaných (36 %) vnímá cizince jako celkovou hrozbu pro jejich způsob života.

³³ Otázka: Řekněte, nakolik souhlasíte či nesouhlasíte s následujícími výroky. Cizinci pobývající dlouhodobě v České republice... a) obohacují naši vlastní kulturu, b) zvyšují celkovou nezaměstnanost, c) se podílejí na nárůstu kriminality, d) přispívají k řešení problému stárnoucí populace, e) znamenají zdravotní riziko (šíření nemocí), f) přispívají k rozvoji hospodářství, g) ohrožují náš způsob života. Varianty odpovědi: 1) rozhodně souhlasí, 2) spíše souhlasí, 3) ani souhlas, ani nesouhlas, 4) spíše nesouhlasí, 5) rozhodně nesouhlasí.

Tabulka 6.2. Vnímání negativních dopadů imigrace

Míra souhlasu s tvrzením	Cizinci dlouhodobě žijící v ČR			
	podílejí se na růstu kriminality	zvyšují nezaměstnanost	znamenají zdravotní riziko	ohrožují náš způsob života
Rozhodně souhlasí	32,4	32,6	31,8	12,3
Spíše souhlasí	41,6	39,4	39,3	23,7
Ani souhlas, ani nesouhlas	17,5	17,1	16,1	30,1
Spíše nesouhlasí	5,3	7,0	7,9	22,0
Rozhodně nesouhlasí	0,6	1,2	1,3	5,5
Neví	2,6	2,6	3,5	6,3

Zdroj: CVVM březen 2009 (N = 1139).

Na druhé straně, jak je vidět v tabulce 6.3., jen čtvrtina respondentů souhlasí s tvrzením, že přistěhovalci obohacují jejich kulturu (25 %), přispívají ekonomickému rozvoji této země (25 %) nebo pomáhají řešení demografických problémů (26 %). Obě uvedené tabulky ukazují, že v případě negativního dopadu jen zlomek respondentů neuměl odpovědět, zatímco u otázek týkajících se pozitivního přínosu imigrace je podíl nerozhodnutých občanů vyšší. Částečně se to kompenzuje o něco častější volbou prostřední kategorie, která nevyjadřuje ani souhlas, ani nesouhlas s uvedenými tvrzeními.

Tabulka 6.3. Vnímání přínosu imigrace

Míra souhlasu s tvrzením	Cizinci dlouhodobě žijící v ČR		
	přispívají k rozvoji hospodářství	obohacují naši kulturu	přispívají k řešení stárnutí populace
Rozhodně souhlasí	3,5	5,2	5,6
Spíše souhlasí	21,2	19,7	19,9
Ani souhlas, ani nesouhlas	32,5	29,6	22,7
Spíše nesouhlasí	23,5	28,1	22,3
Rozhodně nesouhlasí	9,0	13,3	11,9
Neví	10,4	4,2	17,6

Zdroj: CVVM březen 2009 (N = 1139).

To, že u negativních dopadů migrace pouze velmi malá část respondentů volila odpověď' neví (kterážto kategorie může sloužit i jako volba pro někoho, kdo zastává společensky odsuzovaný postoj) a současně velká většina s negativními výroky souhlasila, může znamenat i to, že v České republice respondenti nepocítují společenský tlak odpovídat v souladu se základními principy multikulturalismu, a tedy méně přizpůsobují své odpovědi tak, jak by se dalo předpokládat na základě konceptu *social desirability*.

Zdá se, že navzdory aktivnímu zapojení cizinců do ekonomických aktivit v ČR česká populace pořád vnímá imigraci jako fenomén, který stát finančně zatěžuje, spíše než by mu prospíval. Jak ukazuje následující tabulka 6.4., česká veřejnost není jednotná ve smyslu vnímání dopadů imigrace, dá se říci, že pozitivněji migraci hodnotí například mladší respondenti s vyšším vzděláním, kteří bydlí ve větších městech.

Tabulka 6.4. Vztah postojů k dopadům imigrace a vybraných demografických a jiných faktorů

Vzdělání	Se zvyšujícím se vzděláním jsou dopady imigrace hodnoceny pozitivněji: respondenti s vyšším vzděláním častěji souhlasí s ekonomickými a kulturními přínosy imigrantů a poněkud méně často spojují imigraci s kriminalitou, celkovou nezaměstnaností a zvýšením zdravotních rizik a také méně souhlasí s tvrzením, že imigrace ohrožuje jejich způsob života.
Velikost obce	Obyvatelé větších měst často mají poněkud vyhraněnější postoje (méně odpovědí „ani-ani“), co se týče dopadů imigrace, a jsou ochotnější uznávat například ekonomický přínos imigrantů, ale zároveň mají větší obavy ze zdravotních rizik spojených s imigrací. V ostatních případech zdá se vliv velikosti obce nehraje příliš významnou roli.
Pohlaví	Nemá významný vliv.
Věk	Mladší respondenti méně často spojují imigraci s nárůstem kriminality a zvyšujícím se zdravotním rizikem, jsou ale zároveň poněkud častěji nerozhodnuti v tom, jaké dopady na společnost má imigrace. U otázek týkajících se kulturního a ekonomického přínosu a dopadů na trh práce věk nehraje významnou roli.
Sebezařazení na škále levice-pravice	Příznivci levice mají větší obavy z negativních dopadů imigrace, včetně vysoké konkurence na trhu práce a kriminality, a jsou méně ochotní přiznat, že imigrace může mít i pozitivní dopad na společnost, její kulturu a ekonomiku.
Osobní znalost cizinců	Nemá významný vliv.

Zdroj: Vlastní analýza na datech CVVM, březen 2009 (N = 1138).

Negativní vnímání důsledků imigrace je zároveň spojeno s názory, že stát nemá mít vůči cizincům velké závazky, například s názory, že vláda vynakládá na pomoc přistěhovalcům nebo menšinám příliš mnoho peněz. Dále by bylo vhodné pokusit se o srovnání veřejného mínění v České republice s názory na podobnou problematiku v ostatních evropských zemích.

6.3. Postoje k dopadům imigrace v porovnání s ostatními evropskými zeměmi

Následující část kapitoly nabízí pohled na to, jak se česká veřejnost liší ve vnímání přínosů a negativních dopadů imigrace v evropském kontextu. Tento pohled je samozřejmě neúplný a zdaleka nevyčerpává možnosti srovnání jak v rámci Evropy či Evropské unie, tak i v celosvětovém měřítku. Ve většině tabulek a grafických výstupů jsou vybraná data za deset evropských zemí. Výběr byl určen jednak

snahou zastoupit různé kouty Evropy s odlišnou geografickou polohou, rozdílným vývojem sociálního a ekonomického systému a také samozřejmě vycházel z dostupnosti údajů za konkrétní zemi a z možností porovnání dvou mezinárodních projektů.

Dopady imigrace ve výzkumech ISSP

Výsledky šetření ISSP z roku 2003 rovněž ukazují, že většina české veřejnosti nepovažuje imigraci za přínosnou, nýbrž naopak ji spojuje s negativními jevy. Podle tohoto šetření je třetina českých respondentů přesvědčena, že přistěhovalci zvyšují míru kriminality, a více než polovina se domnívá, že místnímu obyvatelstvu berou práci.³⁴ Podíl těch, kteří uznávají pozitivní důsledky imigrace, je, už jaksi „tradičně“, výrazně nižší. Nejméně pětina respondentů ovšem souhlasí s tím, že přistěhovalci jsou přínosem pro českou ekonomiku a že zušlechťují českou společnost tím, že přinášejí nové myšlenky a kulturu (viz tabulku 6.4.).

Tabulka 6.4. Vývoj v čase vnímání dopadů imigrace českou veřejností

	Přistěhovalci zvyšují kriminalitu		Přistěhovalci berou práci lidem, kteří se narodili v ČR	
	1995	2003	1995	2003
Souhlasí	65,9	66,3	43,9	53,3
Ani souhlas, ani nesouhlas	16,0	16,9	21,6	22,2
Nesouhlasí	14,7	6,7	30,5	15,7

	Přistěhovalci jsou pro českou ekonomiku přínosem		Přistěhovalci zušlechťují českou společnost, otevírají ji novým kulturám	
	1995	2003	1995	2003
Souhlasí	7,4	14,9	21,2	14,2
Ani souhlas, ani nesouhlas	22,6	26,7	22,3	30,0
Nesouhlasí	63,1	48,5	44,7	44,4
Neví, neodpověděl(a)	6,9	9,9	11,8	11,3

Zdroj: ISSP 1995 a 2003.

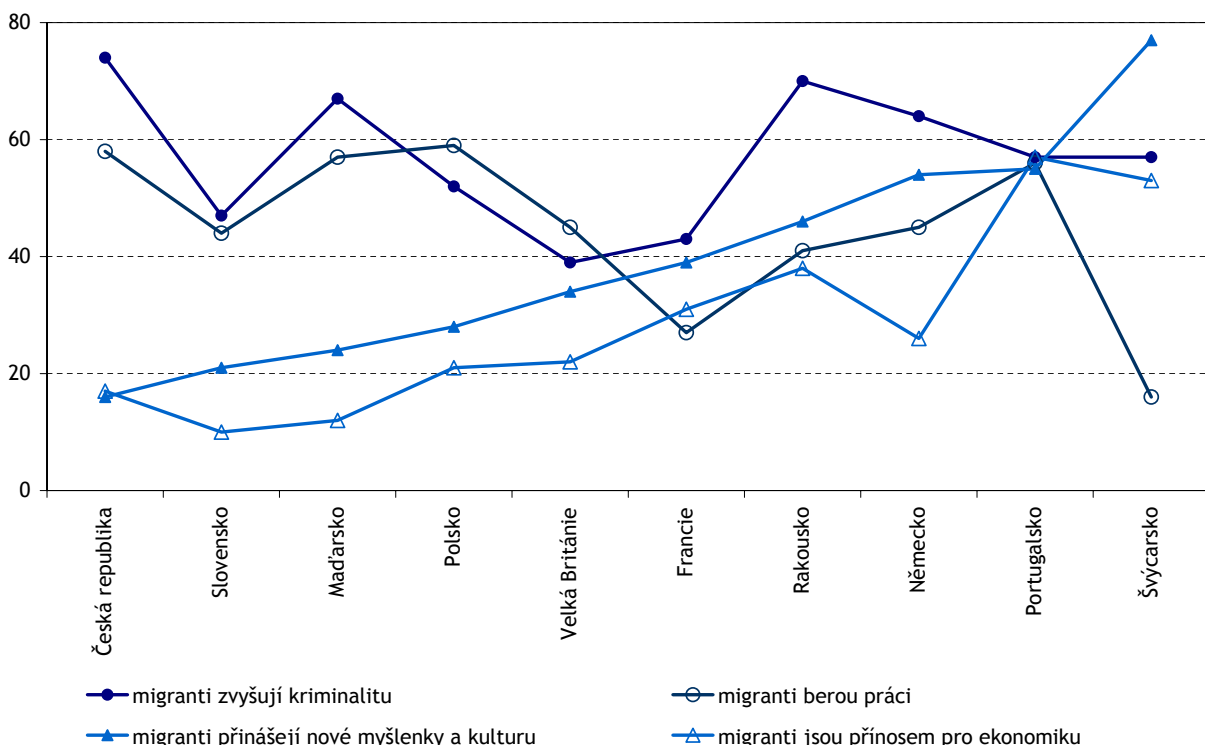
Poznámka: Vyjádření souhlasu nebo nesouhlasu s tvrzením je spočítáno sloučením dvou krajních kategorií na pětibodové škále. Sloupcová procenta.

Podle dřívějších výsledků šetření *ISSP* provedeného v roce 1995 se názory české veřejnosti na důsledky imigrace v čase příliš výrazně nezměnily. V polovině devadesátých let Češi ovšem poněkud

³⁴ Otázka: Do jaké míry souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícími výroky? a) Přistěhovalci zvyšují míru kriminality; b) Přistěhovalci jsou obecně pro českou ekonomiku přínosem; c) Přistěhovalci berou práci lidem, kteří se narodili v České republice; d) Přistěhovalci zušlechťují českou společnost tím, že přinášejí nové myšlenky a kulturu; e) Vláda vynakládá na pomoc přistěhovalcům příliš mnoho peněz. Varianty odpovědi: 1) naprosto souhlasím, 2) souhlasím, 3) ani souhlas, ani nesouhlas, 4) spíše nesouhlasím, 5) naprosto nesouhlasím. První dvě krajní kategorie byly sloučeny a interpretovány jako vyjádření souhlasu či nesouhlasu.

méně souhlasili s tím, že přistěhovalci jsou přínosem pro českou ekonomiku, ale zároveň měli menší obavy z konkurence na trhu práce a o něco častěji uznávali přínos pro kulturní obohacení a také poněkud častěji odmítali spojovat příliv cizinců s kriminalitou. Zajímavou informaci přináší mezinárodní srovnání. Výsledky ISSP z roku 2003 naznačují, že vnímání důsledku imigrace v ČR je velmi podobné názorům většinové společnosti v ostatních středoevropských zemích, které rovněž nemají s imigrací velkou zkušenost. Česká veřejnost je ve srovnání s vybranými zeměmi dokonce nejméně ochotná uznat, že imigrace a rostoucí kulturní různorodost může být pro společnost přínosem.

Graf 6.2. Vnímání dopadů imigrace v mezinárodním srovnání na datech ISSP 2003

Zdroj: ISSP 2003.

Poznámka: Oproti tabulce 6.4. zde jsou do analýzy zařazeny jen platné dopovědi.

Graf 6.2. svědčí o tom, že spolu s Rakušaný a Maďary mají Češi velké obavy ze zvyšující se kriminality, kterou spojují s přílivem přistěhovalců. Populace nových členských států EU jsou také méně ochotné připustit, že nově přicházející migranti rozvíjejí jejich ekonomiku a navíc mají větší strach z konkurence na domácím trhu práce.

Dopady imigrace v datech ESS

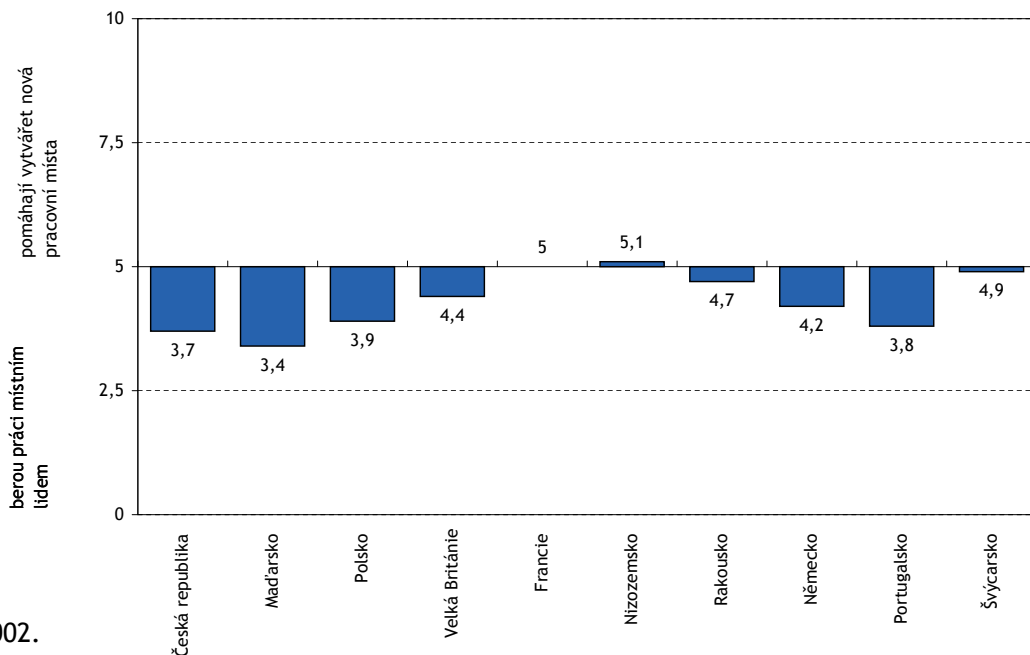
V evropském výzkumném projektu ESS se postoje k dopadům imigrace v cílové zemi zkoumaly pomocí poněkud odlišné baterie otázek. Zde se respondenti museli umístit na škále od 0 do 10, kde krajní body znamenaly naprostý souhlas s jedním z protikladných tvrzení typu: migranti berou práci versus migranti vytváří nová pracovní místa, migranti narušují kulturu - migranti obohacují kulturu a tak

dále.³⁵ Čím nižší je tedy hodnota odpovědi, tím jsou negativněji vnímané dopady imigrace na jednotlivé sféry života majoritní společnosti.

Podobně jako ve výzkumech CVVM a ISSP, i v tomto evropském výzkumu se ukázalo, že česká společnost se více přiklání k názorům, že imigrace má na jejich zemi negativní dopad. Hodnoty průměru na desetibodové škále jsou pro Českou republiku u všech otázek menší než pět, tj. dalo by se zjednodušeně říct, že podle přesvědčení většiny českých obyvatel není v podstatě žádná oblast, ve které by imigranti nějak přispívali rozvoji jejich země, jde spíše o to, nakolik v konkrétních oblastech škodí.

Podíváme-li se na mezinárodní srovnání postojů týkajících se dopadu imigrace na vybrané čtyři oblasti - trh práce, obecně ekonomika, kultura a kriminalita - zjistíme, že z deseti vybraných zemí se Češi jeví jako národ s nejskeptičtější „náladou“ ohledně přínosu imigrace. Následující čtyři grafy znázorňují poněkud rozdílné vnímání dopadů imigrace v Evropě. Problémy zvyšující se kriminality spojené s imigrací a konkurencí s levnou zahraniční pracovní silou jsou ve většině porovnávaných zemí vnímány negativně, s výjimkou Francie a Nizozemska, jejichž obyvatelstvo se více přiklání k názoru, že cizinci vytváří nová pracovní místa. Obyvatelé Francie, Německa, Rakouska a Švýcarska jsou na rozdíl od obyvatel ostatních zemí poněkud ochotnější přiznat ekonomický přínos imigrace. Nejen všechny západoevropské země, ale i Polsko a Maďarsko se domnívají, že pobyt imigrantů v zemi obohacuje jejich kulturu. Nakonec Češi nejvíce ze všech vyčítají cizincům zvýšení kriminality a jsou nejméně ze všech ochotni přiznat, že kulturní různorodost spojená s přílivem nových imigrantů jejich zemi obohacuje.

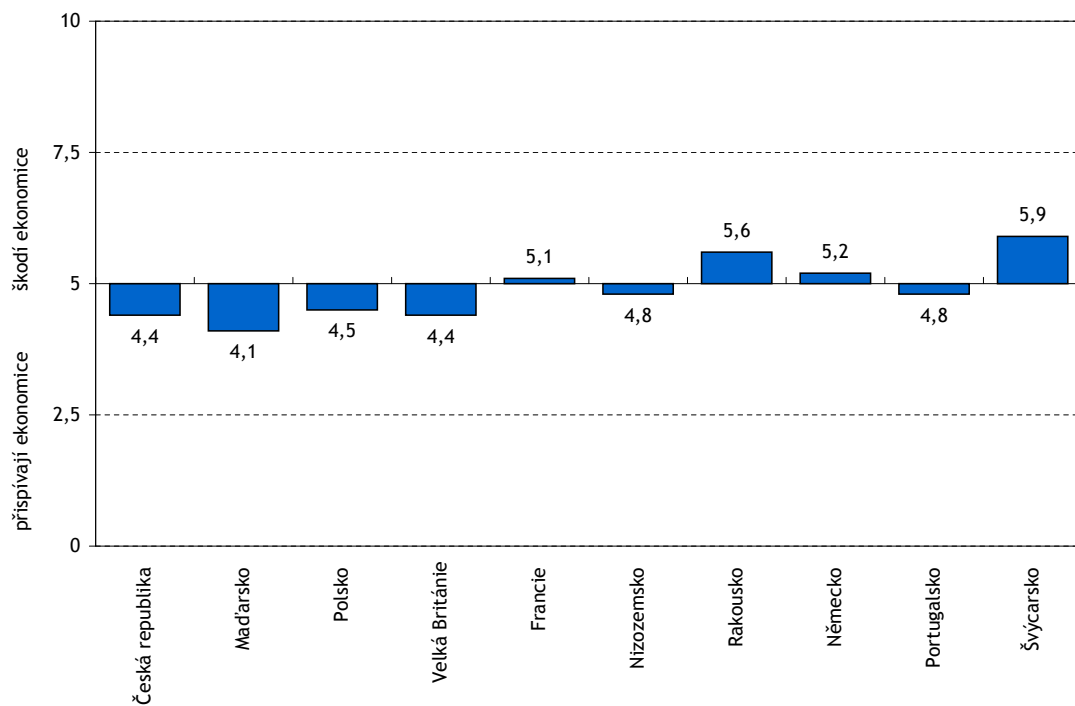
Graf 6.3. Vnímání dopadů imigrace na trh práce cílové země

Zdroj: ESS 2002.

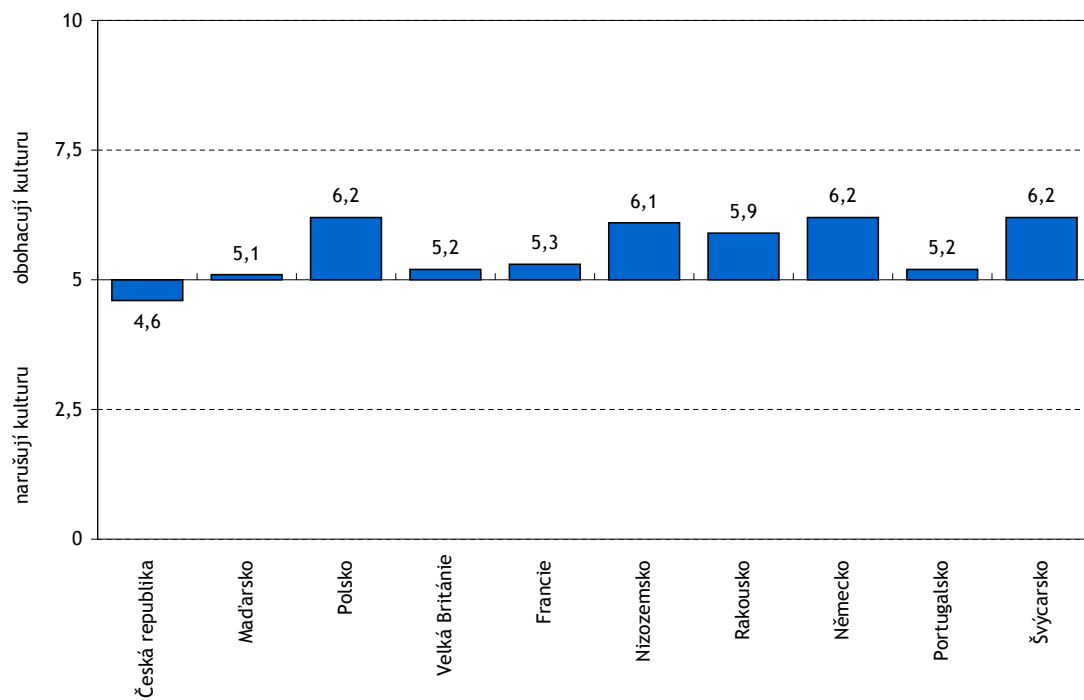
³⁵ Otázky: a) Lidé, kteří sem přicházejí žít, většinou berou práci lidem v (název cílové země), nebo většinou pomáhají vytvářet nová pracovní místa? b) Většina lidí, kteří sem přicházejí žít, pracuje a platí daně. Využívají rovněž zdravotní služby a sociální zabezpečení. Když se vše zváží, myslíte, že lidé, kteří sem přicházejí, více čerpají, než vkládají, nebo více vkládají, než čerpají? c) Pro ekonomiku (název cílové země) je obecně špatné, nebo dobré, že sem přicházejí žít lidé z jiných zemí? d) Lidé z jiných zemí, kteří sem přicházejí žít, většinou narušují, nebo obohacují kulturu (název daného státu)? e) Lidé z jiných zemí, kteří sem přicházejí žít, dělají z (název cílové země) lepší, či horší místo pro život? f) Způsobují lidé z jiných zemí, kteří sem přicházejí žít, zhoršování, nebo zlepšování problémů spojených se zločinností v (název cílové země)? U každé otázky respondenti museli vybrat odpověď na škále od 0 do 10, kde nejnižší bod znamenal negativní dopady, a nejvyšší - pozitivní dopady.

Graf 6.4. Vnímání dopadů imigrace na kriminalitu v cílové zemi

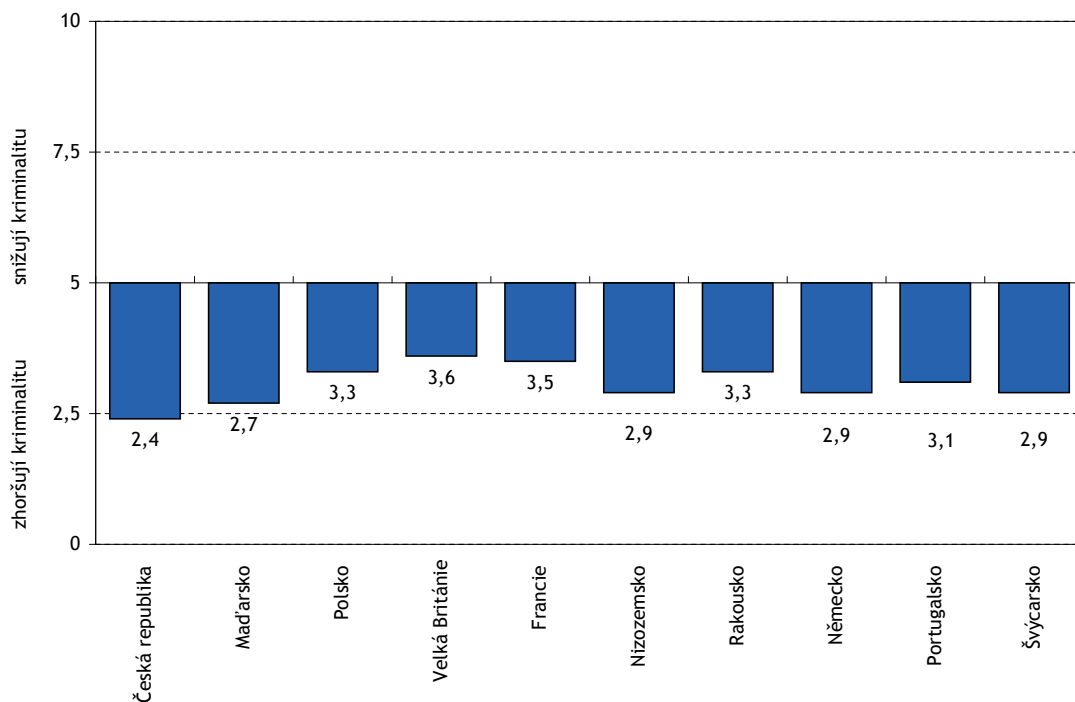
Zdroj: ESS 2002.

Graf 6.5. Vnímání dopadů imigrace na ekonomiku cílové země

Zdroj: ESS 2002.

Graf 6.6. Vnímání dopadů imigrace na kulturu cílové země

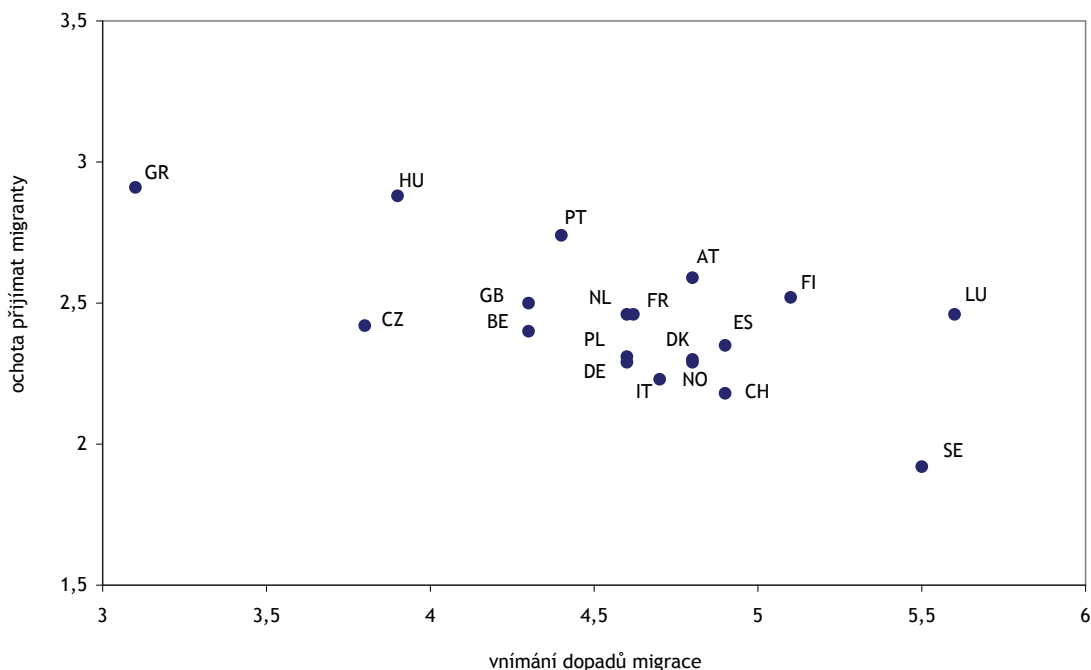

Zdroj: ESS 2002.

Chaloupková a Šalamounová [2006], které prováděly podrobnější mezinárodní srovnání na stejných datech, došly k závěru, že Češi, podobně jako i obyvatelé ekonomicky slabších zemí jižní a střední Evropy, negativněji vnímají dopady imigrace a na rozdíl od respondentů ze severovýchodních evropských států se spíše přikláněli k názoru, že pro jejich zemi je lepší, když migranti sdílí stejné zvyky a tradice jako majoritní populace. Výzkumnice na základě několika proměnných v datech ESS zkonstruovaly dva indexy měřící ochotu přijímat cizince a vnímání dopadů migrace. Pomocí těchto dvou sumárních indexů je na grafu 6.7. znázorněna pozice ČR v evropském kontextu, co se týče vnímání dopadů migrace a ochoty přijímat přistěhovalce.

Při interpretaci výsledků tohoto mezinárodního šetření lze samozřejmě uvažovat o problematice srovnatelnosti způsobené například rozdíly ve formulaci jednotlivých otázek, které způsobí překlad do mnoha jazyků, nebo také tím, že v různých společnostech může být odlišně vnímána sociální přijatelnost vyjadřování negativních postojů vůči přistěhovalcům, a proto respondenti v některých zemích mohou být „opatrnější“, co se týče otázek ohledně cizinců. Ve svém celku ovšem výsledky tohoto mezinárodního srovnání, jak ukazuje následující graf, vypadají poměrně přesvědčivé.

Graf 6.7. Ochota přijímat přistěhovalce a vnímání dopadů migrace na hostitelskou zemi

Zdroj: ESS 2002, převzato z [Chaloupková, Šalamounová 2006].

Poznámka: Index vnímání dopadů migrace je průměrem za jednotlivé země na škále od 0 (negativní dopady) do 10 (pozitivní dopady). Index ochoty přijímat migranty je průměr na škále od 1 (dovolit hodně lidem pobyt v zemi) do 4 (nedovolit nikomu).

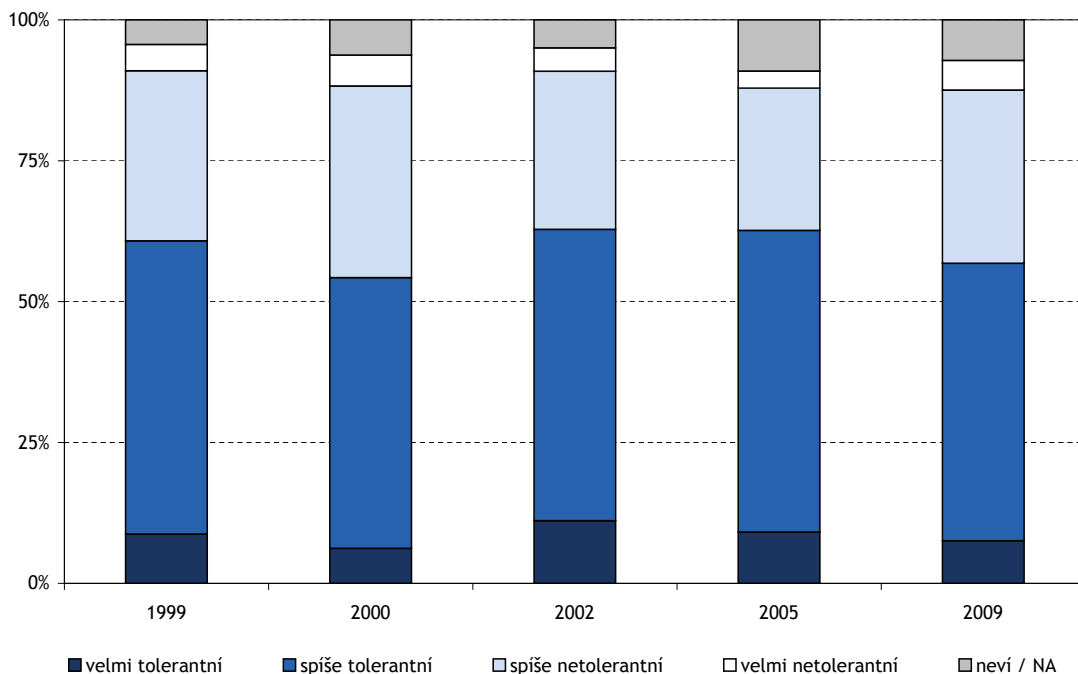
6.4. Závěrem o vnímání sebe jako tolerantního národa

Výsledky výše okomentovaných vybraných šetření nepředstavují Českou republiku jako společnost příliš nakloněnou přijímat ve své zemi přistěhovalce. Ve světle těchto zjištění by bylo zajímavé se také podívat na to, jak Češi hodnotí svůj celkový vztah k cizincům žijícím v této zemi a zda se domnívají, že jsou vůči cizincům snášenliví. Výzkumy veřejného mínění ukazují, že během uplynulých deseti let česká populace obecně vnímala sama sebe jako spíše tolerantní vůči přistěhovalcům. Šest z deseti obyvatel této země se domnívá, že jejich spoluobčané jsou spíše nebo velmi tolerantní vůči cizincům žijícím v ČR.³⁶ V kontextu výše zmíněných analýz toto zjištění zajímavě znázorňuje to, do jaké míry jsou postoje subjektivní. Z hlediska výzkumníka se tyto postoje zdají být obtížně slučitelné,

³⁶ Otázka: Jsou podle Vás lidé v České republice tolerantní, snášenliví anebo netolerantní, nesnášenliví k těmto skupinám obyvatel? a) k lidem jiného náboženského přesvědčení, b) k lidem jiné barvy pleti, c) k tělesně handicapovaným lidem, d) k lidem závislým na drogách, e) k chudým lidem, f) k mladým lidem, g) k lidem jiného politického přesvědčení, h) k lidem s homosexuální orientací, i) ke starým lidem, j) k lidem s kriminální minulostí, k) k psychicky nemocným lidem, l) k lidem závislým na alkoholu, m) k bohatým lidem, n) ke kuřákům, o) k cizincům žijícím v ČR. Varianty odpovědí: 1) velmi tolerantní, 2) spíše tolerantní, 3) spíše netolerantní, 4) velmi netolerantní, 5) neví.

ovšem v perspektivě respondentů může dávat například současné zastávání postojů „cizinci se podílejí na růstu kriminality“ a „lidé v ČR jsou velmi tolerantní vůči cizincům“ dobrý smysl. Jak ukazuje graf 6.8, již delší dobu nadpoloviční většina oslovených respondentů vnímá domácí populaci jako poměrně snášenlivou vůči cizincům.

Graf 6.8. Považují Češi sami sebe za národ tolerantní vůči cizincům?

Zdroj: CVVM prosinec 1999 a 2000, duben 2002, březen 2005 a 2009.

Tzv. „deklarovaná tolerance“ se v průběhu let nemění příliš významně, ovšem na grafu 6.8 si můžeme všimnout dvou slabých poklesů v letech 2000 a 2009. Toto poněkud sebekritičtější hodnocení je možné spojovat s okolnostmi, za kterých se cizinci dostávali do popředí informačního zpravodajství v ne vždy příznivém kontextu, a to v momentě zavedení vízové politiky vůči občanům ze třetích zemí (rok 2000) a také v době světové recese, kdy česká vláda z obavy, že se propuštění cizinci přesunou do „ilegality“, zavedla program dobrovolných návratů (v roce 2009). Ovšem, i v této pro ně méně příznivé době, cizinci nejsou podle výzkumu tou nejvíce nesnášenou skupinou. Podle výpovědí více než tisíce respondentů v roce 2009³⁷ je tolerance vůči cizincům v ČR větší než snášenlivost vůči některým domácím částem obyvatelstva, jako jsou například lidé s kriminální minulostí, alkoholici, psychicky nemocní, drogově závislí nebo lidé jiné barvy pleti.

³⁷ Pro znění otázky viz předchozí poznámku.

Závěr

Zatímco meziroční nárůst cizinecké populace je v ČR jeden z nejvyšších v Evropě, dá se říci, že se tato země již několik let potýká s demografickou krizí. Česká populace v Evropě dnes patří mezi neintenzivněji stárnoucí. Odhady ukazují, že tento trend stárnutí populace má trvalý charakter. Vezmeme-li v úvahu nepříliš optimistické demografické prognózy a také to, že přistěhovalci mají mnohem příznivější věkovou strukturu než místní obyvatelstvo, není divu, že někteří političtí činitelé začínají uznávat potřebu nových obyvatel v produktivním věku, což se začíná již projevovat ve vybraných politikách. Efektivita imigrace jako instrumentu pro řešení demografických problémů a deficitu na trhu práce se velmi často zpochybňuje. Avšak současnost napovídá, že řízené „nalákání“ pracovní síly ze zahraničí může, i když ne úplně zastavit, tak alespoň trochu zpomalit nebezpečný trend stárnutí a úbytku populace. Tak či onak, přistěhovalectví je globálním fenoménem, který nelze popřít. Je samozřejmé, že kromě výhod, jako například ekonomické a kulturní obohacení pro hostující zemi, imigrace znamená mnoho výzev, vyžaduje nejen efektivní a srozumitelné politiky státu, ale také pochopení a přijetí ze strany majoritní populace. Proto šetření postojů vůči migrantům v nejbližších dekádách bude stále aktuální, a proto jsme se také o dílčí rekonstrukci postojů české populace k cizincům pokusili v této knize.

Při interpretaci výsledků výzkumů si musíme uvědomit omezení spojená s výzkumem postojů prostřednictvím dotazníkových šetření. Problém představuje jak to, že část respondentů nemá k určitému objektu žádný pevně založený postoj, ovšem v rámci odpovídání v šetření nějakou možnost zvolí a tato jejich volba má pak stejnou váhu jako odpověď někoho, kdo má své postoje vyjasněné a stabilní. Jiným problémem je pak „social desirability“, kdy část respondentů odpovídá ne podle svých skutečných názorů, ale přizpůsobí své odpovědi tomu, co vnímá jako společensky přijatelné. Třetí (a jistě ne poslední) komplikací je to, že lidé nemusí jednat vždy v souladu se svými postoji, ale nechávají se ovlivnit kontextem, sociální kontrolou atd.

Ze samotných analýz postojů k jednotlivým národům a národnostem jsme zjistili, že nejlépe hodnotíme sami sebe a nám blízké a podobné (jak geograficky, tak kulturně a pravděpodobně i fyziologicky). Naopak nejhůře dopadají národnosti, které jsou nám ve všech třech dimenzích vzdáleny. Samozřejmě zde nejde jen o nějaká pevná kritéria, zejména u vnímání kulturní podobnosti a odlišnosti se pravděpodobně uplatňuje řada sociálních konstrukcí a dez/interpretací.

Čeští respondenti nejsou velkými příznivci multikulturního soužití. Dávají jednoznačně přednost tomu, aby se cizinci v ČR přizpůsobili našim zvyklostem. Nepříliš vysoko také stavějí přínos kulturní a náboženské rozmanitosti a méně souhlasí i se státní podporou kulturní odlišnosti menšin a migrantů. Ani cizinci jakožto participant na trhu práce v ČR nejsou vnímáni příliš příznivě, a to zvláště pokud se respondentů ptáme na zaměstnávání cizinců za situace, kdy může ohrozit pracovní místa občanů ČR. V takovém případě je velká většina respondentů pro omezení zaměstnávání cizinců. Ovšem současně platí, že respondenti oceňují pracovní výkon cizinců.

Česká republika je výrazně odlišná od ostatních nových členských zemí EU v tom smyslu, že již řadu let patří ke státům s nejintenzivnějším nárůstem zahraniční populace. Ovšem jak ukázalo mezinárodní srovnání, ohledně vnímání imigrace se tato země svými názory stále přibližuje méně vyspělým zemím východní a centrální Evropy, kteří se s problémem přistěhovalectví potýkají v mnohem méně výrazné míře.

Lze říci, že migrace je českou veřejností vnímána spíše jako zátěž a negativní jev v rámci celé společnosti a že na lokální úrovni, bezprostředně v místě bydliště, většina respondentů tento problém nepocítuje.

Česká společnost je deficitně tolerantní. Skutečnost, že zatím nedochází ke stupňování etnického napětí či úspěšnému otevřenému prosazování antimigračních nálad, podle našeho názoru nasvědčuje tomu, že většina zdejší populace není otevřeně xenofobní. Přesto není možné nevidět jistou netoleranci, která pramení především z obavy přímé konkurence, kterou přináší levná a flexibilní pracovní síla ze zahraničí, z negativních historických zkušeností a v neposlední řadě také z předsudků a stereotypů, které často nejsou založené na osobních znalostech a zkušenostech s cizinci.

Na úplný závěr bychom rádi podotkli, že tato publikace nabízí spíše explorační analýzu vybraných postojů vůči migrantům a menšinám. Přílohou publikace je seznam a popis jednotlivých zdrojů a relevantních výzkumů, který by také mohl být užitečný pro další hloubkovou analýzu. Budoucí výzkumy by se pravděpodobně mohly zaměřit na odhalení a posouzení vlivu různých faktorů, které zmíněné postoje formují a ovlivňují. Data dostupná v Sociologickém datovém archivu, rovněž jako i v jiných partnerských archivech, se k tomu přímo nabízejí.

Příloha 1: Použité výzkumy a datové zdroje

Barbora Staňková

Následující příloha představuje výzkumy a další datové zdroje, které byly využity v této publikaci. Jejím cílem je poskytnout více informací o datech, o něž se tato publikace opírá, a tím lépe podložit a ukotvit prezentované výsledky. Dále pak může tato příloha sloužit dalším výzkumníkům problematiky migrace a menšin, ale nejen těm, jako průvodce dostupnými daty z této oblasti, a to jak českými, tak mezinárodního charakteru.

Šetření Centra pro výzkum veřejného mínění

Z čistě českých výzkumů je významným datovým zdrojem této publikace pravidelné omnibusové šetření Centra pro výzkum veřejného mínění (CVVM) Sociologického ústavu Akademie věd České republiky (SOÚ AV ČR), v.v.i., prováděné od roku 2003 pod názvem „Naše společnost“. Tento výzkum navazuje na předchozí omnibusová šetření prováděná Institutem pro výzkum veřejného mínění (IVVM), který byl součástí Federálního a později Českého statistického úřadu, a na šetření CVVM (které je nástupnickou organizací IVVM), spadajícího od roku 2001 pod SOÚ AV ČR.

V rámci pravidelného kontinuálního výběrového šetření „Naše společnost“ jsou zjišťovány postoje a názory občanů České republiky na různá politická, ekonomická a společenská témata. Otázky se ve výzkumech v různých časových intervalech opakují, což umožňuje sledovat vývoj veřejného mínění, ovšem objevují se i otázky nové, tak aby pokrývaly aktuální dění ve společnosti.

Každý rok je provedeno 10 šetření na reprezentativním vzorku české populace starší 15 let, jehož velikost je minimálně 1000 respondentů. Vzorek je sestaven pomocí kvótního výběru, kvótními znaky jsou pohlaví, věk a vzdělání respondenta, díky konstrukci tazatelské sítě a kontrole proměnných velikost místa bydliště a regiony (kraje) je zajištěna i územní reprezentativita šetřeného vzorku. Sběr dat provádí tazatelská síť CVVM, metodou sběru dat je standardizované dotazníkové šetření formou rozhovoru v domácnosti.

Pro naši publikaci byla využita data z mnoha šetření CVVM/IVVM pokrývajících období od roku 1989 do roku 2008 a širokou škálu témat, od vztahu k jednotlivým národnostem, přes postoje k zaměstnávání cizinců až po názor na dopady imigrace či podmínky pro povolení pobytu cizincům u nás. Data z výzkumů CVVM jsou k dispozici v Sociologickém datovém archivu (SDA) SOÚ AV ČR a jsou přístupná i online³⁸ v systému NESSTAR.³⁹

Mezinárodní projekt International Social Survey Programme

International Social Survey Programme (ISSP) je dlouhodobý mezinárodní projekt spolupráce v oblasti výzkumu v sociálních vědách. Stejně jako pravidelná šetření CVVM se zaměřuje na zkoumání postojů,

³⁸ <http://archiv.soc.cas.cz>

³⁹ Networked Social Science Tools and Resources. Více o NESSTAR viz dále.

ovšem umožňuje kombinovat dvě roviny srovnání - mezinárodní i časovou, neboť témata jednotlivých šetření se opakují. Existuje již od roku 1983 a v současnosti se tohoto každoročního výzkumného šetření účastní přes 40 zemí (např. Německo, Francie, Rakousko, Polsko, Slovensko, ale i mimoevropské země - třeba Spojené státy americké, Austrálie, Mexiko, Taiwan). Česká republika se ISSP účastní od roku 1992, v prvním roce jako součást Československa,⁴⁰ od roku 1993 pak samostatně. Součástí tohoto mezinárodního výzkumného projektu je u nás SOÚ AV ČR.

Šetření se provádí na reprezentativním vzorku pro českou populaci, většinou starší 18 let, který je sestaven pomocí vícestupňového náhodného výběru. Velikost vzorku je přes 1000 respondentů. Sběr dat probíhá formou standardizovaného rozhovoru s dotazníkem u respondenta v domácnosti. Na sběru dat spolupracuje Sociologický ústav s různými výzkumnými agenturami.

V naší publikaci byla využita dvě výzkumná šetření s tématem „Národní identita“, která proběhla v letech 1995 a 2003, jejichž součástí byly i otázky týkající se migrace, postoje k cizincům, migrantům a menšinám. Šetření ISSP z roku 1995 bylo provedeno na vzorku 1111 respondentů, který byl vytvořen třístupňovým náhodným výběrem, při němž byly nejprve náhodně vybrány obce, poté domácnosti z místních registrů a nakonec v jednotlivých domácnostech respondenti ve věku 16-75 let. Výzkum je tedy reprezentativní pro českou populaci v tomto věkovém rozmezí. Sběr dat provedla výzkumná agentura AMASIA, návratnost se pohybovala mírně nad 65 %. Nepřevážena data jsou uložena v SDA SOÚ AV ČR a jsou dostupná online v systému NESSTAR.⁴¹ Pro analýzy předkládané v naší publikaci byla data převážena s pomocí váhové proměnné, která je součástí dostupného datového souboru.

Do výzkumného šetření ISSP 1995 bylo zařazeno množství otázek, které umožňují studovat problematiku migrantů a menšin u nás. Dotazník obsahoval například otázky zjišťující snášenlivost a míru tolerance vzhledem k etnickým menšinám a celou baterii otázek postihujících vztah k přistěhovalcům - do jaké míry jsou bráni jako přínos či nebezpečí pro Českou republiku, jaký mají občané názor na počet přistěhovalců žijících u nás, na poskytování azylu uprchlíkům či na přísnost vůči ilegálním přistěhovalcům.

Výzkum ISSP věnovaný národní identitě v roce 2003 byl proveden na vzorku 1276 respondentů, který je reprezentativní pro českou populaci starší 18 let. Metoda třístupňového náhodného výběru byla oproti roku 1995 trochu odlišná - v prvním kroku byl vytvořen vzorek volebních obvodů, ve druhém vzorek domácností ve vybraných okrscích a nakonec byli v domácnosti pomocí Kishových tabulek vybráni jednotliví respondenti. Sběr dat provedla agentura SC&C a návratnost mírně přesáhla 52 %. Soubor byl převážen a je k dispozici stejně jako ISSP 1995 online v systému NESSTAR.

Druhé kolo výzkumu ISSP Národní identita obsahuje ještě širší spektrum otázek o cizincích a přistěhovalcích v České republice. Kromě obecně formulovaných otázek, které zjišťují vztah k „cizincům“ či „přistěhovalcům“, byly součástí dotazníku například i otázky na vztah k jednotlivým národnostem konkrétně.

Pro mezinárodní srovnání postojů k cizincům je možné využít data ze stejného šetření provedeného v ostatních zemích zapojených do projektu ISSP. Mezinárodní datové soubory z těchto výzkumů jsou po registraci dostupné online v systému ZACAT⁴² na stránkách Leibniz Institute for the Social Sciences (GESIS).⁴³ V mezinárodním datovém souboru nejsou všechny proměnné, které najdeme v českém souboru dostupném v SDA, neboť řada národních výzkumných týmů, včetně českého,

40 Datový soubor z roku 1992 je možné rozdělit na dvě samostatné části - českou a slovenskou.

41 <http://archiv.soc.cas.cz>

42 Více informací o systému ZACAT viz dále.

43 <http://zacat.gesis.org/webview/index.jsp>

zařazuje kromě samotného mezinárodního modulu ISSP i specifické národní otázky, které se součástí mezinárodní souboru pochopitelně nestávají. Pravidla ISSP, na rozdíl od níže popisovaného ESS, toto umožňují.

Mezinárodní projekt European Social Survey

Další z mezinárodních výzkumů, v němž byla věnována pozornost problematice migrace, je European Social Survey (ESS). Jedná se o opakované šetření s periodicitou dva roky, jehož cílem je sledovat změny postojů a hodnot evropské populace. Účastní se ho přes 30 zemí (např. Německo, Francie, Švédsko, Švýcarsko, Velká Británie, Ukrajina, Rusko, Turecko, Izrael). První šetření proběhlo v letech 2002/2003, Česká republika, zastoupená SOÚ AV ČR, se tohoto projektu zúčastnila třikrát s přestávkou v letech 2006/2007, poslední vlna ESS proběhla v České republice v roce 2009.

Stejně jako ISSP, i ESS umožňuje jak srovnání v čase, tak mezinárodní srovnání. Nároky na kvalitu výzkumného šetření jsou velmi vysoké - šetřený vzorek je vytvářen na základě náhodného pravděpodobnostního výběru, v České republice jde o náhodný výběr domácností. Velikost vzorku se pohybuje kolem 2000 respondentů a je reprezentativní pro populaci dané země starší 15 let. Stanoveným cílem je dosažení 70% návratnosti, u nás se ale návratnost v prvních dvou šetřeních pohybovala kolem 50 %. Sběr dat se provádí pomocí standardizovaného rozhovoru s dotazníkem v domácnosti respondenta a v jednotlivých šetřeních jej pro SOÚ AV ČR zajišťovaly výzkumné agentury STEM, SC&C a Factum Invenio.

Stabilní část dotazníku zjišťuje například postoje lidí k demokracii, sociální a politickou orientaci či využívání médií. Další část dotazníků se v každé vlně obměňuje. Součástí první a čtvrté vlny byl i modul zaměřený na imigraci. Data z první vlny byla využita v naší publikaci, datový soubor ze čtvrté vlny ještě není přístupný, měl by být zpřístupněn na stránkách ESS⁴⁴ ke konci letošního roku. Šetřený vzorek tvořilo v první vlně 1360 dotázaných, návratnost byla mírně nad 43 %. Pro analýzy využitá v naší publikaci byla data převážena.

Otázky v dotazníku ESS pokrývají vztah k přistěhovalcům od obecné až po osobní rovinu. Zjišťují, jak vnímá respondent přistěhovalce vzhledem k prospěchu či hrozbě pro celou zemi, i jak by se díval na cizince, kdyby se s nimi setkával v každodenním životě. V otázkách je rozlišen vztah k cizincům podle jejich geografické blízkosti - zda pochází z jiné evropské země či z mimoevropské země - a podle toho, zda jde o zemi bohatou či chudou. Najdeme tu také otázky srovnávající imigraci a emigraci. Data z šetření ESS jsou po zaregistrování k dispozici online na stránkách ESS,⁴⁵ dokumentace je zde dostupná bez registrace.

Mezinárodní projekt Population Policy Acceptance Study

V publikaci byla rovněž použita data z Population Policy Acceptance Study (PPA nebo také PPAS), a to z jeho druhé vlny. PPA je mezinárodní výzkumný projekt, jehož cílem je zkoumat názory občanů účastnických zemí na demografické změny a různá opatření populační politiky. Dosud proběhly dvě

⁴⁴ <http://www.europeansocialsurvey.org>

⁴⁵ <http://www.europeansocialsurvey.org>

vlny výzkumu, první v letech 1990-1993, jehož se účastnila Československá republika, druhá v letech 2000-2003⁴⁶ s účastí České republiky. Druhé vlny se účastnilo dalších 13 evropských zemí (např. Rakousko, Německo, Estonsko, Polsko). Českou republiku v ní zastupoval výzkumný tým prof. PhDr. Ladislava Rabušice z Masarykovy Univerzity v Brně.

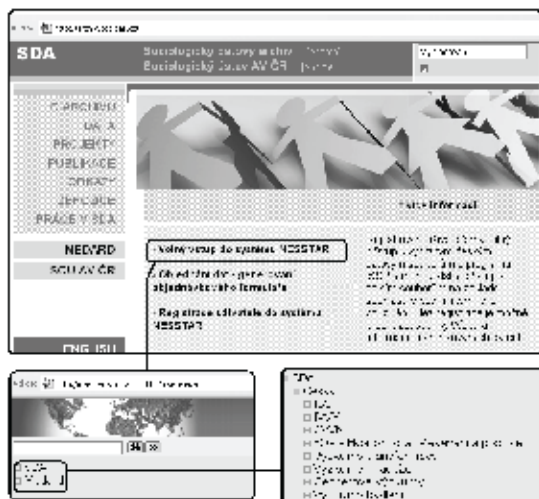
Druhá vlna tohoto šetření byla u nás realizována na vzorku 1094 respondentů. Výběr byl proveden metodou stratifikovaného pravděpodobnostního výběru - po náhodném výběru obcí a domácností byli respondenti vybráni s použitím Kishových tabulek. Šetření mělo 68% návratnost a po převážení metodou RAKING je vzorek reprezentativní pro českou populaci ve věku 18-75 let. Sběr dat provedla agentura SC&C a šlo o standardizované dotazování v domácnosti respondenta.

Součástí dotazníku byl mimo jiné modul otázek věnovaných problematice cizinců a migrace. Cílem této části šetření bylo zjistit, jak občané vnímají cizince a nakolik jsou připraveni je přijmout. Dotazník a bližší informace o výzkumu jsou k dispozici na internetu,⁴⁷ data z české části výzkumu jsou k dispozici na vyžádání v SDA SOÚ AV ČR, pro získání přístupu ke kompletním mezinárodním datům je třeba kontaktovat řešitelský tým.

Systém NESSTAR v Sociologickém datovém archivu SOÚ AV ČR

Systém NESSTAR (Networked Social Science Tools and Resources) je software umožňující online publikování, prohlížení a analýzu dat. SDA jej využívá pro zpřístupnění datových souborů z různých sociálněvědních výzkumů, jak kvantitativních, tak kvalitativních. Uživatelé mohou bez registrace konzultovat dokumentaci výzkumů a provádět online základní analýzy. Pro hlubší analýzu mohou zaregistrovaní uživatelé požádat SDA o zaslání celého datového souboru.

Do systému NESSTAR se vstupuje přímo z hlavních stránek SDA,⁴⁸ uživatel si tedy nemusí na svůj počítač instalovat žádný software. Po volném vstupu do NESSTARu se po levé straně objeví seznam datových katalogů a po rozkliknutí čtverečku i samotných výzkumů.

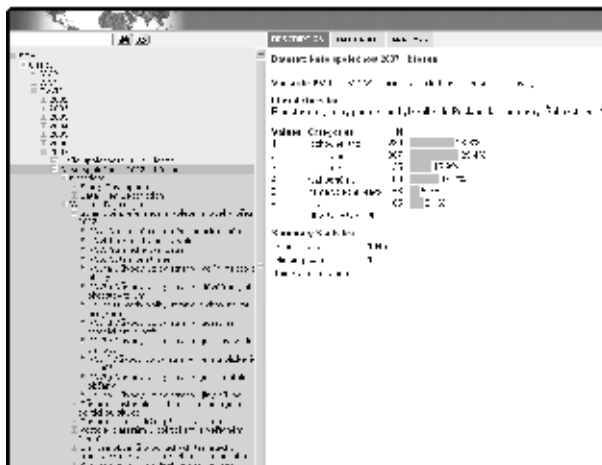

46 V ČR proběhl sběr dat v období 26. 10. - 25. 11. 2001.

47 http://www.bib-demographie.de/cln_099/nn_750870/EN/Projects/DIALOG/PPASSurveys/ppassurveys.html

48 <http://archiv.soc.cas.cz/>

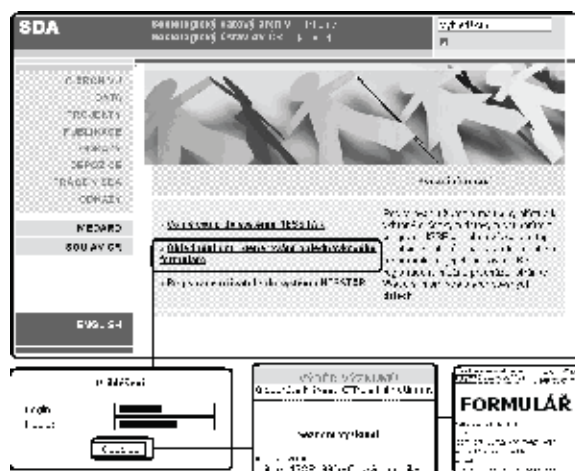
Po zvolení příslušného výzkumu si pak uživatel může prohlížet datovou dokumentaci (metadata) a jednotlivé proměnné (variable description).

Kromě samotného prohlížení popisu dat (description) je možné online vytvářet četnostní nebo kontingenční tabulky (tabulation) a provádět základní analýzy (analysis). K tomu je však již potřeba, aby se uživatel do systému zaregistroval. Registrace se provádí rovněž z hlavní webové stránky SDA, uživatel musí vyjádřit souhlas s podmínkami o užívání dat a po vyplnění pár základních údajů je mu přiděleno uživatelské jméno a heslo, díky nimž získá přístup ke všem funkcím, které NESSTAR nabízí.

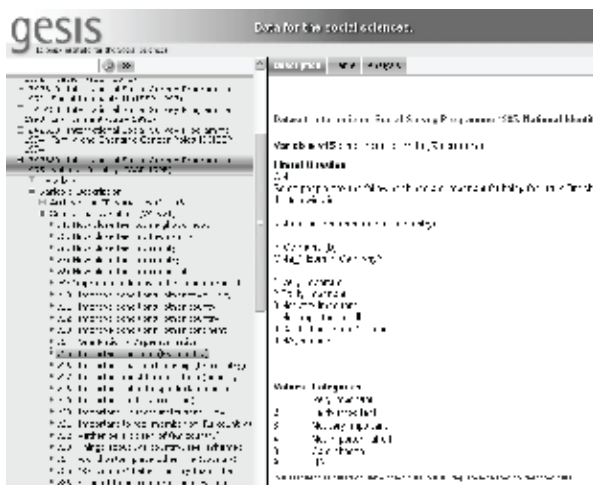
Při tvorbě tabulek umožňuje NESSTAR vypočítat základní popisné statistiky proměnné (průměr, medián, směrodatnou odchylku a další). V rámci analýzy je k dispozici regresní a korelační analýza. NESSTAR také nabízí zobrazení dat pomocí různých typů grafů. Uživatelé tak mají k dispozici nástroj pro analýzu dat přímo v systému NESSTAR, a není tedy nutné mít na svém počítači program SPSS. Pokud však uživatelé potřebují provádět hlubší analýzy, mohou přes hlavní stránku SDA požádat o zaslání datového souboru ve zvoleném formátu. V tom případě musí uživatelé vytisknout formulář, který se jim zobrazí, a podepsaný jej odeslat na adresu SDA. Ihned po obdržení formuláře jim pak jsou data zaslána e-mailem.

Na stránkách SDA najdou uživatelé rovněž podrobný návod pro práci se systémem NESSTAR.⁴⁹

Datový katalog ZACAT

ZACAT⁵⁰ je katalog německého centrálního archivu GESIS a stejně jako SDA využívá pro zpřístupnění dat software NESSTAR. Práce s daty je tedy stejná jako v případě systému NESSTAR na stránkách SDA.

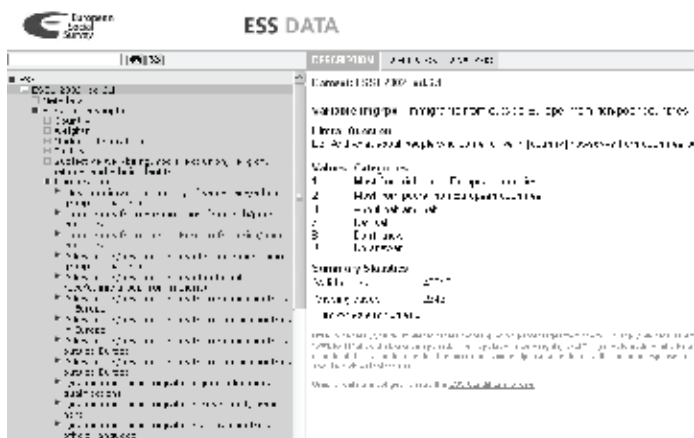
Neregistrovaní uživatelé mohou zdarma prohlížet výzkumy, jejich popis a popis proměnných, pro vytváření tabulek a provádění analýz je nutné se zaregistrovat. Okno pro registraci se zobrazí automaticky, pokud neregistrovaný uživatel klikne na funkci, k níž je registrace nutná. Pro stažení dat není potřeba nic dalšího, registrovaní uživatelé si mohou přímo ze ZACATu stáhnout vybraný datový soubor nebo pracovat s daty online.

49 <http://archiv.soc.cas.cz/download/617/NESSTAR.pdf>

50 <http://zacat.gesis.org/webview/index.jsp>

Specializovaný katalog dat z výzkumů ESS

Data z mezinárodního výzkumu ESS jsou dostupná přes internetové stránky ESS.⁵¹ Za jejich archivaci zodpovídá norský datový archiv, který rovněž využívá software NESSTAR.

Neregistrovaný uživatel může online procházet dokumentaci k výzkumům a proměnným, pro přístup k datům a jejich analýzy online je nutné se zaregistrovat. Registrovaní uživatelé mohou pracovat s daty online přímo v systému NESSTAR a nepotřebují k tomu program SPSS. Pro stažení dat stačí také pouze registrace. Mnoho informací o výzkumu ESS je dostupných rovněž přímo z hlavní stránky ESS. V současné době jsou na stránkách dostupná všechna data ze tří vln šetření, na konci září byla zveřejněna také mezinárodní data ze 4. vlny, ovšem zatím bez dat za Českou republiku.

⁵¹ <http://www.europeansocialsurvey.org/index.php>

Příloha 2: Seznam literatury a relevantních zdrojů

Literatura

- Ajzen, I. 1991. „The Theory of Planned Behavior.“ *Organizational Behavior and Human Decision Process* 50 (2): 179-211.
- Akademický slovník cizích slov. 2000. Praha: Academia.
- Alexander, J. 2004. „Rethinking strangeness: From structures in space to discourses in civil society.“ *Thesis Eleven* 79 (1): 87-104.
- Alexander, J. 2006. *The Civil Sphere*. Oxford: Oxford University Press.
- Allport, G. W. 2004. *O povaze předsudků*. Praha: Prostor.
- Bělohradský, V. 2006. „Soumrak multikulturalismu.“ *Větší než malé množství Václava Bělohradského* (osobní stránky V. Bělohradského) [online]. Praha: Václav Bělohradský [cit. 22. 11. 2009]. Dostupné z: <http://www.multiweb.cz/hawkmoon/soumrak_multikulturalismu.htm>.
- Berry J. W. 2001. „A Psychology of Immigration.“ *Journal of Social Issues* 57 (3): 615-631.
- Billig, M. 1991. *Ideology and Opinions: Studies in Rhetorical Psychology*. London: Sage.
- Bourdieu, P. 1995. *Sociology in Question*. London: Sage.
- Brown, W. 2006. *Regulating Aversion: Tolerance in the Age of Identity and Empire*. Princeton: Princeton University Press.
- Budziszewski, J. 1999. *True Tolerance: Liberalism and the Necessity of Judgment*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Burjanek, A. 2001. „Xenofobie po česku - jak si stojíme mezi Evropany.“ *Sociální studia* 6: 73-89.
- Cerulo, K. A. 2002. „Establishing a Sociology of Culture and Cognition.“ Pp. 1-12 in K. A. Cerulo (ed.). *Culture in Mind: Toward a Sociology of Culture and Cognition*. New York, London: Routledge.
- Coleman, J. S. 1986. „Social Theory, Social Research, and a Theory of Action.“ *American Journal of Sociology* 91 (6): 1309-1335.
- Fazio, R., B. Dunton. 1997. „Categorization by Race: The Impact of Automatic and Controlled Components of Racial Prejudice.“ *Journal of Experimental Social Psychology* 33 (5): 451-470.
- Filip, M. 2006. *Teoretické a psychometrické aspekty užívání Testu sémantického výběru*. Disertační práce. Brno: Masarykova univerzita.
- Giddens, A. 2000. *Sociologie*. Praha: Argo.
- Goffman, E. 2003. *Stigma. Poznámky o způsobech zvládnání narušené identity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Harré, R., G. Gillett. 2001. *Diskurz a mysl': Úvod do diskurzívnej psychologie*. Bratislava: Iris.
- Hartmann, D., J. Gerteis. 2005. „Dealing with Diversity: Mapping Multiculturalism in Sociological Terms.“ *Sociological Theory* 23 (2): 218-240.
- Havlík, R. 2007 „Postoje k cizincům a menšinám ve světle sociologického výzkumu.“ *Paideia: Philosophical E-Journal of Charles University* [online] 4 (1-2) [cit. 22. 11. 2009]. Dostupné z: <<http://userweb.pedf.cuni.cz/paideia/download/havlik.pdf>>.
- Hayesová, N. 1998. *Základy sociální psychologie*. Praha: Portál.
- Homoláč, J. 2006. „Diskurz o migraci Romů na příkladu internetových diskusí.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (2): 329-351.

- Horáková, M. 2008. *Dlouhodobé trendy ve vývoji pracovních migrací v České republice*. Praha: VÚPSV, v.v.i.
- Chaloupková J., P. Šalamounová. 2006. „Postoje k imigrantům a dopadům migrace v evropských zemích.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 5 (1): 79-92.
- „International Migration Outlook.“ 2009. [online]. OECD: SOPEMI. Dostupné z: <<http://www.oecd.org/dataoecd/39/41/43185270.xls>>.
- Iyengar, S. „Magnifying Relationship between Attitudinal Variables Using Panel Analysis.“ *Public Opinion Quarterly* 38 (1): 90-97.
- Joffe, H. 1999. *Risc and ,the other‘*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kirkwood, E. 1987. „Foreword.“ Pp. I-XVIII in V. Reynolds, V. Falger, I. Vine (eds.). *The Sociobiology of Ethnocentrism: Evolutionary Dimensions of Xenophobia, Discrimination, Racism and Nationalism*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Krejčí, J. 2008. *Kvalita sociálněvědních výběrových šetření v České republice*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Krosnick, J. 1999. „Survey research.“ *Annual Review of Psychology* 50 (1): 537-567.
- Leontiyeva, Y. 2003. „Cizinci v ČR: ‚my‘ a ‚oni‘?“ *Naše společnost* 2003/3-4: 22-25.
- Leontiyeva, Y. 2004. „Nové přírůstky do SDA: Výzkum postojů k populačním politikám ČR a šetření zaměstnaných cizinců.“ *Data a výzkum - SDA Info* [online] IV (1): 12 [cit. 22. 11. 2009]. Dostupné z: <<http://archiv.soc.cas.cz/download/124/SDA0104.pdf>>.
- Leontiyeva, Y. 2006. „Postoje k imigrantům v České republice a v Evropě.“ *SDA Info* 8 (1): 7-9.
- Mareš, P. 1999. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Nakonečný, M. 1997. *Encyklopedie obecné psychologie*. Praha: Academia.
- Nečitelní cizinci. Jak se (ne)píše o cizincích v českém tisku*. 2003. Praha: Multikulturní centrum Praha.
- Nedomová A., T. Kostecký. 1997. „The Czech National Identity.“ *Czech Sociological Review* 5 (1): 79-92.
- Novotná, A. 2009. *Tolerance jako lidské právo*. Dizertační práce. Brno: Masarykova univerzita.
- Outhwaite, W. 2003. „Budoucnost společnosti.“ *Teorie vědy / Theory of Science* 25 (4): 95-107.
- Pergler, P. et al. 1969. *Vybrané techniky sociologického výzkumu*. Praha: Svoboda.
- Petrusek, M. 1997. „Doslov.“ Pp. 159-197 in G. Simmel. *Peníze v moderní kultuře a jiné eseje*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Petrusek, M. 2006. *Společnosti pozdní doby*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Pettigrew, T. et al. 1982. *Prejudice*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Rabušic, L. 2000. „Koho Češi nechtějí. O symbolické sociální exkluzi v české společnosti.“ *Sociální studia* 5: 63-81.
- Rabušic, L., A. Burjanek. 2003. *Imigrace a imigrační politika jako prvek řešení české demografické situace?* Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, výzkumné centrum.
- Rose, N. J., D. W. Jamieson. 1993. „Twenty years of bogus pipeline research: A critical review and meta-analysis.“ *Psychological Bulletin* 114 (2): 363-375.
- Ryšavý, D. 2003. „Sociální distance vůči Romům. Případ vysokoškolských studentů.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 39 (1): 55-77.
- Said, E. 2008. *Orientalismus: západní koncepce Orientu*. Litomyšl: Paseka.
- Shuman, H., S. Presser. 1980. „Public opinion and public ignorance.“ *American Journal of Sociology* 85: 1214-1225.

- Schutz, A. 1944. „The Stranger: An Essay in Social Psychology.“ *The American Journal of Sociology* 49 (6): 499-507.
- Schwarz, N. et al. 1985. „Response scales: Effects of category range on reported behavior and comparative judgments.“ *Public Opinion Quarterly* 49 (3): 388-395.
- Simmel, G. 1997. *Peníze v moderní kultuře a jiné eseje*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Soukup, P., L. Rabušic. 2007. „Několik poznámek k jedné obsesi českých sociálních věd - statistické významnosti.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 43 (2): 379-395.
- Srole, L. 1956. „Social integration and certain corollaries: An explanatory study.“ *American Sociological Review* 21 (6): 709-716.
- Strickland, B. (ed.). 2001. *The Gale Encyclopedia of Psychology*. Farmington Hills: Gale.
- Šmausová, G. 1999. „„Rasa“ jako rasistická konstrukce.“ *Sociologický časopis* 35 (4): 433-446.
- Traxlerová, M., L. Rabušic. 2008. „Jak měřit bezmocnost: předběžné výsledky.“ *Data a výzkum - SDA Info* 2 (1): 7-29.
- Velký sociologický slovník*. 1997. Praha: Karolinum.
- Vinopal, J. 2009. „Situace standardizovaného dotazování z hlediska kognitivních přístupů.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 45 (2): 397-420.
- Vyhlídal, J., M. Rákoczyová, R. Trbola, P. Kofroň. 2008. „Zaměstnávání cizinců v ČR a jejich integrace.“ *FÓRUM sociální politiky* 2 (2): 19-22.
- Výrost, J. 1989. *Sociálnopsychologický výskum postojov*. Bratislava: Veda.
- Wallace, C. 2002. „Opening and closing borders: migration and mobility in East-Central Europe.“ *Journal of Ethnic and Migration Studies* 28 (4): 603-625.
- Wang, L. 2006. *Discrimination by Default*. New York: New York University Press.

Použité zdroje

http://archiv.soc.cas.cz/download/627/DaV0702_p155_157.pdf

<http://ess.nsd.uib.no/>

<http://www.bib-demographie.de/>

<http://www.cvvm.cas.cz/>

<http://www.czso.cz>

http://www.edacwowe.eu/en/frmShowGIW?v_id=14

<http://www.europeansocialsurvey.org/>

<http://www.gesis.org/en/institute/>

<http://www.issp.org/>

<http://www.soc.cas.cz/>

<http://zacat.gesis.org/webview/index.jsp>

Tiskové zprávy CVVM týkající se postojů k migrantům a lidem jiných národností

Červenka, J. *Jak jsme na tom s tolerancí?* Výzkumná zpráva CVVM z 27. 4. 2005 [online]. Praha: CVVM SOU AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100476s_ov50427.pdf>.

Červenka, J. *Občané o soužití s Romy a o jejich možnostech ve společnosti.* Výzkumná zpráva CVVM z 11. 3. 2003 [online]. Praha: CVVM SOU AV ČR, v.v.i. [cit. 1. 10. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100192s_ov30311.pdf>.

Červenka, J. *Občané o soužití s Romy a o jejich možnostech ve společnosti.* Výzkumná zpráva CVVM z 29. 5. 2008 [online]. Praha: CVVM SOU AV ČR, v.v.i. [cit. 1. 10. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100923s_ov90529.pdf>.

Červenka, J. *Postoje české veřejnosti k zaměstnávání cizinců.* Výzkumná zpráva CVVM ze 7. 5. 2009 [online]. Praha: CVVM SOU AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100904s_ov90507.pdf>.

Červenka, J. *Postoje české veřejnosti k cizincům.* Výzkumná zpráva CVVM z 29. 4. 2008 [online]. Praha: CVVM SOU AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100779s_ov80429.pdf>.

Červenka, J. *Vztah k různým národnostním skupinám žijícím v ČR.* Výzkumná zpráva CVVM z 6. 5. 2009 [online]. Praha: CVVM SOU AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100903s_ov90506.pdf>.

Červenka, J. *Vztah k různým národnostním skupinám žijícím v ČR.* Výzkumná zpráva CVVM z 21. 4. 2008 [online]. Praha: CVVM SOU AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100776s_ov80421.pdf>.

Dimitrová, M. *Češi a tolerance.* Výzkumná zpráva CVVM z 30. 4. 2008 [online] Praha: CVVM SOU AV ČR, v.v.i. [cit. 1. 10. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100780s_ov80430.pdf>.

Dimitrová, M. *Jak jsou na tom Češi s tolerancí?* Výzkumná zpráva CVVM ze 13. 4. 2007 [online]. Praha: CVVM SOU AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100676s_ov70413.pdf>.

- Dimitrová, M. *Občané o soužití s Romy a jejich možnostech ve společnosti*. Výzkumná zpráva CVVM z 15. 6. 2007 [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 1. 10. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100697s_ov70615.pdf>.
- Horáková, N. *Pracovní prostředí*. Výzkumná zpráva CVVM z 8. 4. 2004 [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100341s_eu40408.pdf>.
- Chludilová, I. *Náš vztah k jiným národnostem*. Výzkumná zpráva CVVM z 11. 3. 2003 [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100193s_ov30311b.pdf>
- Chludilová, I. *Pobyt cizinců v České republice*. Výzkumná zpráva CVVM z 4. 7. 2003 [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100240s_ov30704.pdf>.
- Kunštát, D. *Náš vztah k jiným národům a národnostem*. Výzkumná zpráva CVVM z 25. 3. 2005 [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100459s_ov50325.pdf>.
- Mišovič, J. *Veřejnost o toleranci*. Výzkumná zpráva CVVM z 29. 5. 2002 [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100053s_Ov20529.doc>.
- Procházková, K. *Vztah k jiným národnostem I*. Výzkumná zpráva CVVM z 8. 1. 2007 [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100637s_ov70108.pdf>.
- Procházková, K. *Vztah k jiným národnostem II*. Výzkumná zpráva CVVM z 22. 1. 2007 [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100644s_ov70122.pdf>.
- Rezková, M. *Jak jsme tolerantní*. Výzkumná zpráva CVVM z 24. 3. 2003 [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100199s_ov30324.pdf>.
- Rezková, M. *Postoje české veřejnosti k zaměstnávání cizinců*. Výzkumná zpráva CVVM ze 7. 7. 2003 [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100241s_ov30707.pdf>.
- Šamanová, G. *Názory na přistěhovalectví*. Výzkumná zpráva CVVM z 21. 3. 2005 [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100456s_ov50321.pdf>.
- Škodová, M. *Občané o cizincích žijících v ČR I*. Výzkumná zpráva CVVM z 28. 5. 2007 [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100690s_ov70528.pdf>.
- Škodová, M. *Občané o cizincích žijících v ČR II*. Výzkumná zpráva CVVM z 5. 6. 2007 [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100693s_ov70605.pdf>.
- Škodová, M. *Občané o soužití s Romy a o jejich možnostech ve společnosti*. Výzkumná zpráva CVVM z 22. 5. 2006 [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 1. 10. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100584s_ov60522.pdf>.
- Škodová, M. *Vztah Čechů k vybraným národnostem*. Výzkumná zpráva CVVM z 23. 1. 2009 [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100860s_ov90123.pdf>.
- Škodová, M. *Vztah Čechů k vybraným národnostem*. Výzkumná zpráva CVVM z 31. 1. 2008 [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100750s_ov80131.pdf>.
- Tabery, P. *Názory české veřejnosti na cizince v České republice*. Výzkumná zpráva CVVM z 18. 5.

- 2009 [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100913s_ov90518.pdf>.
- Vandrovcová, T., J. Červenka. *Občané o soužití s Romy a o jejich možnostech ve společnosti*. Výzkumná zpráva CVVM z 29. 5. 2008 [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 1. 10. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100790s_ov80529.pdf>.
- Veselský, M. *Jak jsme na tom s tolerancí?* Výzkumná zpráva CVVM z 22. 4. 2009 [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100899s_ov90422.pdf>.
- Veselský, M. *Kdo je to cizinec?* Výzkumná zpráva CVVM z 10. 4. 2009 [online]. Praha: CVVM SOU AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100893s_ov90410b.pdf>.
- Veselský, M. *Měla by ČR přijímat uprchlíky?* Výzkumná zpráva CVVM z 10. 4. 2009 [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100892s_ov90410a.pdf>.
- Vinopal, J. *Koho poznáme a koho nikoli?* Výzkumná zpráva CVVM z 10. 12. 2003 [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 29. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.cvvm.cas.cz/upl/zpravy/100297s_or31210.pdf>.

Shrnutí

Studie se zabývá postoji k migrantům. Její autoři se zaměřují na postoje existující v české společnosti, ale využívají i data z mezinárodních šetření, aby mohli postoje respondentů z České republiky zařadit do širšího kontextu. Téma vztahů mezi „domácí populací“ a cizinci je v současnosti velice aktuální. Meziroční nárůst cizinecké populace je v ČR jeden z nejvyšších v Evropě. Naše země je pro cizince atraktivní, a co se týče blízké budoucnosti, není známa žádná příčina, proč by se tato skutečnost měla změnit. Přistěhovalectví je globálním fenoménem, který nelze jen tak zastavit. Je samozřejmé, že kromě výhod, jako například ekonomické a kulturní obohacení pro hostující zemi, imigrace znamená mnoho výzev, mezi jiným i v oblasti vztahů mezi majoritní populací a cizinci. Šetření postojů vůči imigrantům v nejbližších dekádách bude stále aktuální, a proto se autorský kolektiv této publikace pokouší o dílčí rekonstrukci postojů české populace k cizincům.

Interpretace výsledků výzkumů postojů realizovaných prostřednictvím dotazníkových šetření má určitá omezení. Problém představuje to, že část respondentů nemá k danému objektu či jevu žádný pevně založený postoj, v rámci odpovídání v šetření ovšem nějakou možnost musí zvolit a tato volba má pak stejnou váhu jako odpověď někoho, kdo má své postoje vyjasněné a stabilní. Jiným problémem je pak tzv. „social desirability“, kdy část respondentů odpovídá ne podle svých skutečných názorů, ale přizpůsobí své odpovědi tomu, co vnímá jako společensky přijatelné. Třetí (a jistě ne poslední) komplikací je to, že lidé nemusí jednat vždy v souladu se svými postoji, ale nechávají se ovlivnit kontextem, sociální kontrolou atd.

Analýza postojů k jednotlivým národům a národnostem ukázala, že české obyvatelstvo vyjadřuje příznivější vztah k lidem stejné národnosti a také k národnostem „blízkým“ a „podobným“ (jak geograficky, tak i historicky, kulturně a pravděpodobně i fyziologicky). Naopak nejhůře dopadají národnosti, které jsou ve všech třech dimenzích vzdáleny. Samozřejmě zde nejde jen o nějaká pevná kritéria, zejména u vnímání kulturní podobnosti a odlišnosti se pravděpodobně uplatňuje řada sociálních konstrukcí a dez/interpretací.

Čeští respondenti nejsou velkými příznivci multikulturního soužití. Dávají jednoznačně přednost tomu, aby se cizinci v ČR přizpůsobili našim zvyklostem. Nepříliš vysoko také stavějí přínos kulturní a náboženské rozmanitosti a méně souhlasí i se státní podporou kulturních odlišností menšin a migrantů. Ani cizinci jakožto participant na trhu práce v ČR nejsou vnímáni příliš příznivě, a to zvláště pokud se respondentů ptáme na zaměstnávání cizinců za situace, kdy může ohrozit pracovní místa občanů ČR. V takovém případě je velká většina respondentů pro omezení zaměstnávání cizinců. Ovšem současně platí, že respondenti oceňují pracovní výkon cizinců.

Česká republika je výrazně odlišná od ostatních nových členských zemí EU v tom smyslu, že již řadu let patří ke státům s nejintenzivnějším nárůstem zahraniční populace. Ovšem jak ukázalo mezinárodní srovnání, ohledně vnímání imigrace se tato země svými názory stále přibližuje méně vyspělým zemím východní a centrální Evropy, kteří se s problémem přistěhovalectví potýkají v mnohem méně výrazné míře. Migrace je českou veřejností stále vnímána spíše jako zátěž a negativní jev.

Dá se říct, že česká společnost je deficitně tolerantní. Skutečnost, že zatím nedochází ke stupňování etnického napětí či úspěšnému otevřenému prosazování antimigračních nálad, podle našeho názoru nasvědčuje tomu, že většina zdejší populace není otevřeně xenofobní. Přesto není možné nevidět jistou netoleranci, jež pramení především z obavy přímé konkurence, kterou přináší

levná a flexibilní pracovní síla ze zahraničí, z negativních historických zkušeností a v neposlední řadě také z předsudků a stereotypů, které často nejsou založené na osobních znalostech a zkušenostech s cizinci.

Tato publikace je spíše explorační analýzou vybraných postojů vůči migrantům a menšinám než komplexní analýzou jednoho úzce vymezeného tématu. Přílohou této publikace je seznam a popis jednotlivých zdrojů a relevantních výzkumů, který by také mohl být užitečný pro další hloubkovou analýzu. Budoucí zkoumání by se pravděpodobně mohla zaměřit na odhalení a posouzení vlivu různých faktorů, které zmíněné postoje formují a ovlivňují. Data dostupná v Sociologickém datovém archivu Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., rovněž jako i v jiných partnerských archivech, se k tomu přímo nabízejí.

Summary

This study examines attitudes towards migrants. The authors focus on the attitudes in Czech society, but they also use data from international surveys in order to situate the attitudes of respondents from the Czech Republic in a wider context. The theme of the relationship between the 'domestic population' and foreigners is very current today. The inter-year increase in the size of the foreign population in the Czech Republic is one of the largest in Europe. The Czech Republic is attractive to foreigners, and with respect to the immediate future there is no known reason why this fact should change. Immigration is a global phenomenon that cannot just be halted. While immigration brings a number of advantages to the host country, such as economic and cultural contributions, clearly it also involves a number of challenges, among them in the area of relations between the majority population and foreigners. Surveys on attitudes towards immigrants will continue to be important in the coming decades, and for this reason the authors of this publication attempt to partly reconstruct the attitudes of the Czech population towards foreigners.

There are certain limits to the interpretation of the results of research on attitudes conducted using questionnaire surveys. One problem is that some respondents do not have a clearly formed attitudes towards the given object or phenomenon, but when they are answering survey questions they are required to pick one option and that chosen answer has the same weight of an answer given by someone who has a clear and established opinion. Another problem is that of 'social desirability', when some respondents answer not according to their own genuine opinions but they adapt their answers to what they view as socially acceptable. The third (and certainly not the last) complication is that people need not always act in conformity with their attitudes, but allow themselves to be influenced by context, by social restraints, and so on.

An analysis of attitudes towards different nations and nationalities showed that the Czech population has a more favourable opinion of people of the same nationality and of 'related' and 'similar' nationalities (not just geographically but also historically, culturally, and probably also physiologically). On the other hand, those nationalities that are remote to the Czech population in these three dimensions fare worst. Here of course it is not just about any firm criteria, and especially with regard to the perception of cultural similarities and differences probably many other social constructs and (dis)interpretations also play a role.

Czech respondents are not strong supporters of multicultural coexistence. They by far prefer that foreigners in the Czech Republic adapt to local customs. Nor do they place much importance on the value of cultural and religious diversity, and they are less inclined to agree with the idea of the state providing funding to support the cultural differences of minorities and migrants. The perception of foreigners as participants in the labour market in the Czech Republic is not very favourable either, especially when respondents are asked about the employment of foreigners in situations where it might put at risk jobs for Czech citizens. In this case the vast majority of respondents are in favour of restricting the employment of foreigners. However, it is also true that respondents value the work performance of foreigners.

The Czech Republic is significantly different from other new EU member countries in the sense that for many years it has ranked with states with the most intensive increase in the size of the foreign population. However, an international comparison revealed that with regard to perceptions of immigration this country is still more like less advanced countries of eastern and central Europe,

which are much less affected by the issue of immigration. The Czech population still views migration as more of a burden and a negative phenomenon.

It is possible to say that Czech society has a tolerance deficit. The fact that as yet there has been no escalation of ethnic tension or successful, open assertion of an anti-migration atmosphere suggests, in our opinion, that the majority of the local population is not openly xenophobic. Nevertheless, it is impossible not to see a certain amount of intolerance that stems mainly from a fear of the direct competition posed by a cheap and flexible foreign labour force, from negative historical experiences, and finally also from their prejudices and stereotypes, which are not often based on personal knowledge of or experience with foreigners.

This publication is more of an exploratory analysis of selected attitudes towards migrants and minorities than a complex analysis of one narrowly defined theme. In the appendix to this publication there is a list and description of individual sources and relevant studies that could also be useful for further in-depth analysis. Future research could probably focus on revealing and assessing the influence of various factors that shape and influence these attitudes. The data available in the Sociological Data Archive of the Institute of Sociology AS CR and from other partner archives directly warrant such research.

O autorech

Mgr. Yana Leontiyeva

yana.leontiyeva@soc.cas.cz

absolvovala magisterské studium oboru sociologie se specializací na metody sociologického výzkumu na FSV UK. V současné době je doktorandkou na FSV UK v Praze a zároveň působí jako odborná pracovnice v Sociologickém datovém archivu Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i. Ve své odborné činnosti se zaměřuje na studium mezinárodní migrace s důrazem na mechanismy sociální adaptace migrantů ze třetích zemí, občanskou participaci menšin a cizinců v ČR a začlenění imigrantů na českém trhu práce. Mezi její zájmy spadají také metody sociologického výzkumu, management a archivace dat. Mimo jiné spolupracuje na výzkumných projektech realizovaných Výzkumným ústavem práce a sociálních věcí a ČR, CERGE-EI a Mezinárodní organizací pro migraci v Praze.

Mezi její aktuální publikace patří:

Leontiyeva, Y. (ed.). 2006. *Menšinová problematika v ČR: komunitní život a reprezentace kolektivních zájmů (Slováci, Ukrajinci, Vietnamci a Romové)*. Sociologické studie/Sociological Studies 2006:10. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Leontiyeva, Y. 2008. „Imigrace v České republice v kontextu evropské integrace.“ Pp. 153-176 in Z. Mansfeldová, A. Kroupa (eds.). *Proměny reprezentace zájmů po vstupu do EU*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Leontiyeva Y., M. Vojtková. 2009. „Foreigners in the Social System of the Czech Republic.“ Pp. 211-233 in H. Hašková, Z. Uhde (eds.). *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

Leontiyeva Y., M. Nečasová 2009. „Kulturně blízcí? Integrace přistěhovalců ze zemí bývalého Sovětského svazu.“ In M. Rákoczyová, R. Trbola (eds.). *Sociální integrace přistěhovalců v České republice* M. Praha: Sociologické nakladatelství (v tisku).

PhDr. Martin Vávra

martin.vavra@soc.cas.cz

absolvoval magisterské studium sociologie na Fakultě sociálních věd UK, kde v současné době pokračuje v studiu doktorském. Tématem disertace, na které pracuje, jsou sociologické aspekty proměn trestního práva po roce 1989. Pracuje v Sociologickém datovém archivu SOU AV ČR, v.v.i., kde se zabývá managementem a archivací dat ze sociologických výzkumů a metodologií sociologických výzkumů. V současnosti se zde také podílí na projektu Proměny české religiozity v mezinárodním srovnání, ISSP 2008. Kromě toho je výzkumným pracovníkem CESES FSV UK. Zaměřuje se zde na výzkumy hodnot ve společnosti.

Mezi jeho aktuální publikace patří:

Prudký, L a kol. (M. Vávra člen autorského kolektivu). 2009. *Inventura hodnot: Výsledky sociologických výzkumů hodnot ve společnosti České republiky*. Praha: Academia.

Vávra, M. 2009. „Jak zjišťovat návštěvnost bohoslužeb.“ *Naše společnost* 7 (1): 32-39

Vávra, M. 2008. „Religiosity and Social Values: The Case of Central Europe“ Pp. 183-197 in Š.

Marinčák (ed.). *Religion: Problem or Promise?* Košice: Trnavská univerzita.

Vávra, M. 2008. „Diskurz a diskurzivní analýza v sociologii.“ Pp. 204-222 in J. Šubrt et al. *Soudobá sociologie II*. Praha: Karolinum.

Vávra, M. 2008. „Value Portrait of Central Europe.“ Pp. 45-64 in L. Šulová, I. Gillernová (eds.). *The Individual and the Process of Socialisation in the Environment of Current Society*. Praha: Matfyzpress.

Vávra, M. 2007. „Sociologické aspekty díla Michela Foucaulta.“ Pp. 338-359 in J. Šubrt (ed.). *Historická sociologie*. Plzeň: Aleš Čeněk.

Vávra, M. 2007. *Hodnotový portrét evropských zemí: srovnávací analýza s použitím přístupu Shaloma Schwartze* Praha. CESES FSV UK.

Mgr. Tomáš Čížek

tomas.cizek@soc.cas.cz

od roku 2006 pracuje jako odborný pracovník v Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i., kde se zabývá archivací sociologických výzkumů v oddělení Sociologického datového archivu. Je správcem knihovny kvalitativních dat Medard v rámci archivu SDA. Spolu s Martinem Vávrou editoval mono číslo časopisu Data a výzkum věnované archivaci dat ze sociálních věd. Na Fakultě sociálních věd UK učí kurz věnovaný počítačově podporované analýze kvalitativních dat. V současné době studuje doktorský obor Sociologie ve společném studijním programu Fakulty sociálních věd a Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i. Ve výzkumu pro svoji dizertační práci se zabývá problematikou globalizačních procesů a vývoje současných českých měst.

Bc. Barbora Staňková

barbora.stankovska@soc.cas.cz

vystudovala obor sociologie a sociální politika na ISS FSV UK. V současné době je studentkou navazujícího magisterského oboru sociologie se zaměřením na sociologii soudobých společností. V rámci magisterského studia strávila jeden akademický rok na École des hautes études en sciences sociales v Paříži. Z široké palety sociologie se zabývá především sociologií rodiny, stáří a sociologií médií - problematikou nastolování agendy. V současnosti spolupracuje se Sociologickým datovým archivem SOÚ AV ČR, v.v.i., na projektu *Zdroje dat, výzkum standardů, kvality dat a metody harmonizace dat pro mezinárodní sociální komparativní výzkum a integraci do sítě CESSDA*.

Postoje k imigrantům

Yana Leontiyeva, Martin Vávra (eds.)

Redakce: Denis Jerie

Jazyková korektura: Marta Svobodová

Návrh obálky: Jaroslav Kašpar

Sazba: Jaroslav Kašpar

Tisk a vazba: ERMAT Praha, s. r. o., Praha 4

Vydal: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

Jiřská 1, 110 00 Praha 1

1. vydání

Praha 2009

Počet výtisků: 250

Distribuce:

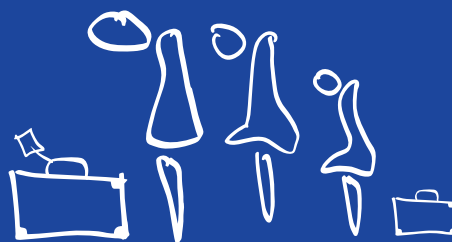
Tiskové a ediční oddělení

Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i.

tel.: 222 221 761, 210 310 217, fax: 222 220 143

e-mail: prodej@soc.cas.cz

Česká republika je výrazně odlišná od ostatních nových členských zemí EU v tom smyslu, že již řadu let patří ke státům s nejintenzivnějším nárůstem zahraniční populace. Ovšem jak ukázalo mezinárodní srovnání, ohledně vnímání imigrace se tato země svými názory stále přibližuje méně vyspělým zemím východní a centrální Evropy, kteří se s problémem přistěhovalectví potýkají v mnohem méně výrazné míře.

ISBN 978-80-7330-173-6

9 788073 301736

Praha 2009

SOU

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.